

Απαγορεύεται ή μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και ή αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο χωρίς σχετική άδεια του Εκδότη.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β. ΖΟΡΜΠΙΑΣ
(ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ)

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ

ISBN:

978-960-02-2092-6

Copyright © 2007:

Έκδοσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

Νιζητραρά 2, 106 78 Αθήνα

Τηλ.: 210-38.22.496, 210-38.38.020

Fax: 210-38.09.150

site: www.papazisi.gr

e-mail: papazisi@otenet.gr

Φωτοστοιχειοθεσία:

Terasoft Ltd

Άριστοτέλους 58-60, 104 33 Αθήνα

Τηλ.: + 30 210 8253979

Fax: + 30 210 8259847

email: info@terasoft.gr

site: www.terasoft.gr

Έκτύπωση - Βιβλιοδεσία: ΕΚΤΥΠΩΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗΣ Α.Ε.

Τηλ.: 210-2403.850, Fax: 210-2403.852

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
ΑΘΗΝΑ 2007

ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΟ
ΛΟΥΘΗΡΟ, ΤΟΝ ΚΑΛΒΙΝΟ ΚΑΙ ΤΙΣ
ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΕΣ ΣΕΚΤΕΣ

Σιδέρης Παχουνδάκης,
Θεολόγος.

Α. ΛΟΥΘΗΡΟΣ

1. Το Βασίλειο του Θεού και τὸ Βασίλειο τοῦ κόσμου. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀναγέννηση τοῦ πιστοῦ καὶ ἡ ἐξουσία ἐπιλογῆς τοῦ Θεοῦ.

Ἡ σκέψη τοῦ Λούθηρου φαίνεται νὰ διακατέχεται ἀπὸ ἀντιφατικότητα. Ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν Οὐμανιστικὴ σκέψη ἀλλὰ ἔχει ἔντονα κατάλοιπα μεσαιωνικῆς ἠθικῆς. Ἡ ἀμφιλεγόμενη στάση ποῦ κρατᾶ πρὸς τὶς φιλοσοφικὲς πηγὲς τοῦ εἶναι ἐκδηλῆ στὴ σκέψη του. Ἐνῶ δηλαδὴ δέχεται τὴν Πλατωνικὴ ἀριστοτελικὴ καὶ ἀναγεννησιακὴ φιλοσοφία, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀπορρίπτει σημαντικὲς θέσεις του, φοβούμενος τὴ χαλάρωση τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Ἐνδεχομένως αὐτὴ ἡ ἀντιφατικότητα νὰ ὀφεί-

λεται στὸ διαχωρισμὸ καὶ ἀντίθεση τοῦ καλοῦ ἀπὸ τὸ κακὸ ὡς ἐξορισμοῦ δόγματος τῆς χριστιανικῆς παράδοσης καὶ ἠθικῆς. Συνεχῶς βρίσκεται μεταξὺ τοῦ δυΐσμου καλοῦ καὶ κακοῦ, προσπαθώντας νὰ βρεῖ πού σταματᾶ τὸ ἕνα καὶ πού ἀρχίζει τὸ ἄλλο. Ὅλη ἡ θεώρηση τοῦ κράτους ἀπὸ τὸ Λούθηρο βασίζεται σ' αὐτὸ τὸ χριστιανικὸ δίπολο, διότι προχωρεῖ στὴν παραδοχὴ τῶν δύο βασιλείων: τοῦ βασιλείου τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ βασιλείου τοῦ κόσμου. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ διαχωρισμὸ θὰ στηρίξει ὅλη τὴ φιλοσοφία του γιὰ τὸ κράτος. Κύρια πηγὴ του ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῆς θεμελιώσεως τῶν δύο βασιλείων πού δίνει ὁ ἴδιος στὴν Ἁγία Γραφή, καθὼς καὶ οἱ ἐπιρροές πού ἔχει δεχθεῖ ἢ σκέψη του ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη, οἱ ὁποῖοι πρῶτοι μίλησαν γιὰ τὰ δύο βασίλεια. Ὁ Ἀκινάτης χρησιμοποίησε τὴν Ἀριστοτελικὴ ἀναγωγὴ τῶν πάντων σὲ μία ὑπέρτατη αἰτία γιὰ νὰ θεμελιώσῃ ἔθεωρία πού συνέχισαν καὶ οἱ μαθητὲς του- τὴν ἀναγωγὴ ὅλων τῶν ἐξουσιῶν σὲ μία ὑπέρτατη πηγὴ, ὅπως λ.χ. στὴν κεφαλὴ γιὰ τὰ μέλη ἢ στὴν ψυχὴ γιὰ τὸ σῶμα. Ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἱερατικῆς ἐξουσίας ἔναντι τῆς βασιλικῆς θὰ μπορούσε νὰ θεμελιώσῃ τὸ συμπέρασμα τῆς ἀναγκαίας ἀναγωγῆς τῆς δεύτερης στὴν παπικὴ ἐξουσία γιὰ τὴν ἐρμηνεία ὄχι μόνο τῆς σχέσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς προελεύσεως τῶν δύο ἐξουσιῶν.¹

Ὁ Λούθηρος θεωρεῖ ὅτι ἡ κοσμικὴ ἐξουσία ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ Θεὸ ὡς ἀνάγκαια. Ὁ κόσμος ἔχει δύο νόμους καὶ δύο ἠθικές: τοῦ κόσμου καὶ τοῦ Θεοῦ. Ὁ κόσμὸς φαίνεται μέσα ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Λούθηρου ὡς τὸ κακὸ καὶ ὁ οὐρανὸς ὡς τὸ καλὸ. Σκοπὸς τοῦ καλοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ὁ κόσμος, ἀλλὰ ὁ οὐρανός. Γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴ συνύπαρξη τῶν δύο βασιλείων καὶ κυρίως τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ βασιλείου τοῦ κόσμου, χωρίζει τοὺς ἀνθρώπους σὲ δύο τάξεις. Στὴ μία τάξη ἀνήκουν ὅλοι οἱ ἀναγεννημένοι χριστιανοὶ πιστοί, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἐπιλεγεί

1. Β. Ι. Φειδᾶ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β', ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία μέχρι τὴ Μεταρρύθμιση, Ἀθῆνα 1994, σσ. 379-380.

προσωπικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Θεὸ γιὰ νὰ μεταβῶν στὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν καὶ οἱ ὁποῖοι δὲ χρειάζονται τοὺς νόμους καὶ τοὺς ἄρχοντες, διότι δρῶν ἀπὸ μόνοι τοὺς ἠθικότερα ἀπὸ αὐτοὺς. Στὴν ἄλλη τάξη, πού εἶναι καὶ ἡ πλειοψηφία, ἀνήκουν οἱ μὴ ἀληθινοὶ Χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι εἶναι κακοὶ καὶ ἀμαρτωλοὶ καὶ συνεπῶς χρειάζονται τοὺς νόμους καὶ τὴν τιμωρία, ὥστε νὰ προστατευόνται οἱ καλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς. Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὴν κατάσταση στὸ βασίλειο τῶν οὐρανῶν, τὸ πρᾶγμα ἔχει ξεκαθαριστεῖ. Στὸ βασίλειο τῶν οὐρανῶν πολίτες θὰ εἶναι οἱ καλοὶ ἀναμορφωμένοι ἐκλεκτοί. Ἡ ἄλλη τάξη ἀποκλείεται ὀριστικῶς. Ἀντίθετα, στὸ βασίλειο τοῦ κόσμου συνυπάρχουν καὶ οἱ δύο τάξεις. Ἡ θέση τῶν καλῶν εἶναι νὰ υποτάσσονται στοὺς νόμους καὶ στοὺς ἄρχοντες, ὥστε αὐτοὶ νὰ τοὺς προστατεῦν ἀπὸ τοὺς κακοὺς.

Ὅπως προαναφέραμε, οἱ νόμοι καὶ ἡ κοσμικὴ ἐξουσία εἶναι ἀναγκαῖα, ὄχι γιὰ τοὺς ἀναγεννημένους Χριστιανούς, ἀλλὰ γιὰ τὴν πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀτελεῖς. Οἱ δύο μορφές διακυβέρνησης πρέπει νὰ υφίστανται. Ὁ ἐξωτερικὸς νόμος ἐπιβάλλεται στοὺς μὴ ἠθικούς, ὁ δὲ ἐσωτερικὸς νόμος ἰσχύει μέσα στὶς ἀνθρώπινες καρδιές. Στὸ βασίλειο τοῦ Χριστοῦ δὲν ἔχει θεσπιστεῖ ἡ ἀνάγκη τῆς τιμωρίας. Στὸ βασίλειο τοῦ κόσμου ὁμως, ὁ Χριστιανὸς δὲν ζεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ γιὰ τὸν πλησίον του, τὸν ὁποῖο θέλει νὰ ὑπηρετήσει καὶ ὁ ὁποῖος χρειάζεται τὴν ἐξουσία γιὰ νὰ πειθαρχηθεῖ.² Ἐπομένως, ὁ ἀναγεννημένος Χριστιανὸς πρέπει νὰ υποταχθεῖ στὴν ἐξουσία.

Ὁ Λούθηρος συνιστᾷ οἱ Χριστιανοὶ νὰ ἀποφεύγουν νὰ προστρέχουν στὴν κρατικὴ ἐξουσία γιὰ δικούς τοὺς λόγους, παρὰ μόνον ὅταν συντρέχει λόγος γιὰ τὸν πλησίον τους. Μόνον τότε ἐπιτρέπεται ἡ προσφυγὴ στὴν κρατικὴ ἐξουσία. Σκοπὸς τῆς ἐξουσίας εἶναι ἡ βοήθεια γιὰ τὴ δικὴ μας τελειότητα καὶ ἡ εὐδαιμονία γιὰ τοὺς ἄλλους.

2. Μ. Λούθηρος, Γιὰ τὴν ἐγκόσμια ἐξουσία καὶ μέχρι πού ἐκτείνεται ἡ ὑπακοή μας σ' αὐτήν, μτφ.-σμμ.: Γ. Γρηγορίου, εἰσαγ.: Κ. Ψυχολοπαίδης, [Ἀθῆνα 2004], Πόλις, σσ. 25-26.

Ὁ Θεὸς ἐπέβαλε τὶς κοσμικὲς ἐξουσίες καὶ γι' αὐτὸ ἐμεῖς οἱ Χριστιανοὶ πρέπει νὰ τὶς θεμελιώσουμε ἐπὶ τῆς γῆς. Αὐτὸ ὁ Λούθηρος τὸ τεκμηριώνει στὴν «πρὸς Ρωμαιοὺς, κεφάλαιο 13» καὶ στὴν «Ἀ Πέτρου, κεφάλαιο 2». Ἡ κοσμικὴ ἐξουσία εἶναι ἕνας Θεῖος θεσμός, ὁ ὁποῖος ἔχει σκοπὸ νὰ ὀδηγήσει τὸν ἄνθρωπο στὴν τελειότητα, νὰ τιμωρήσει τοὺς κακοὺς καὶ νὰ προστατεύσει τοὺς καλοὺς. Τὰ λόγια του Χριστοῦ «γύρνα καὶ τὸ ἄλλο μάγουλο», ἀπευθύνονται ὡς προτροπὴ μόνον στοὺς τέλειους Χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι καὶ δὲν χρειάζονται τὴν ἐγκόσμια ἐξουσία. Παρ' ὅλα αὐτὰ, τέλεια φύση τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπάρχει κι ἐπομένως, ἡ ἐγκόσμια ἐξουσία εἶναι ἀπαραιτήτως χρήσιμη καὶ στὸ Χριστιανό.

Ἀρχικὴ πρόθεση τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς βασιλείας Του ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ λόγφ τῆς ἀτέλειας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὑπαρξῆς δύο κατηγοριῶν ἀνθρώπων - ἐκείνων πού πιστεύουν στὸ Χριστὸ κι ἐκείνων πού δὲν πιστεύουν - ἡ ἐγκόσμια ἐξουσία κατέστη ἀναγκαία. Ἄν ὅλος ὁ κόσμος εἶχε ἀληθινὸς πιστοὺς, δὲν θὰ ἦταν ἀπαραίτητοι οὔτε οἱ ἡγεμόνες, οὔτε οἱ ρομφαῖες, οὔτε οἱ νόμοι, διότι ὁ δίκαιος, ἀληθινὸς χριστιανὸς τηρεῖ ἀπὸ μόνος του τὸ νόμο, ἐνὸ οἱ ἀδικοὶ χρειάζονται τὸ νόμο γιὰ νὰ πράξουν τὸ καλὸ.

2. Ὁ Νόμος.

Ὁ Λούθηρος φαίνεται νὰ ἐννοεῖ ὅτι ὁ νόμος ἀρχίζει νὰ ὑπάρχει ὅταν καταργεῖται ἡ ἀγάπη μέσα στὴν ἀνθρωπότητα. Στιρηζόμενος στὰ λόγια τοῦ Παύλου, λέει ὅτι ὁ νόμος θεσπίζεται γιὰ τοὺς ἀδίκους, ἀλλὰ ὅλοι ὁ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴ φύση τοὺς εἶναι κακοί· ἔτσι ἔρχεται ὁ νόμος, γιὰ νὰ τοὺς ὑποδείξει τὸ καλὸ. Ὅσοι δὲν εἶναι Χριστιανοί, ὑπόκεινται στὸ βασιλεῖο τοῦ κόσμου κι αὐτὸ τοὺς χαλινάωγει ἀπὸ τὴν κακὴ τους φύση. Ἐάν δὲν ὑπῆρχε ἡ ἐγκόσμια ἐξουσία καὶ οἱ νόμοι τῆς, τὸ ἀνθρώπινο γένος θὰ ἀλλολοεξοντώταν καὶ κανένας δὲν θὰ ὑπερετοῦσε τὸ Θεό.

Ὁ Λούθηρος ἐπιμένει στὴ διάκριση τῶν δύο ἐξουσιῶν καὶ ταυτόχρονα στὴ συνύπαρξή τους, θεωρώντας ὅτι κα-

μία ἀπὸ τὶς δύο δὲν εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς ἐπαρκῆς ἐντὸς τοῦ κόσμου καὶ χρειάζεται ἡ μία τὴν ἄλλη. Καὶ οἱ δύο ἐξουσίες ὑπάρχουν μαζί, γιὰ νὰ ὑπηρετοῦν τὸν εὐσεβῆ. Ἡ ἐξουσία τοῦ Θεοῦ τὸ ἐξασφαλίζει τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν καὶ τὴν ἑσωτερικὴ εἰρήνη καὶ ἡ ἄλλη τοῦ διασφαλίζει τὴν εἰρήνη μὲ ἐξωτερικὰ μέσα, δημιουργώντας ἐμπόδια σὲ κάθε κακὴ ἐνέργεια. Ὁ Χριστιανὸς πρέπει νὰ εἶναι ἐτοιμὸς νὰ ὑποστῇ κάθε κακὸ καὶ κάθε ἀδικία, χωρὶς νὰ ἐκδικηθεῖ καὶ χωρὶς νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν ἑαυτό του, δηλαδὴ πρέπει νὰ ἀπεχεῖ ἀπὸ κάθε ἐμπλοκὴ του μὲ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία. Μόνον στὴν περίπτωση πού χρειάζεται νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν πλησίον τοῦ ὀφείλει νὰ ζητᾷ ἐκδίκηση, δικαιοσύνη, προστασία καὶ βοήθεια ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία.

Ὁ Χριστιανὸς δὲν πρέπει νὰ παραχωρεῖ στὴν κοσμικὴ ἐξουσία χώρο, οὕτως ὥστε νὰ τοῦ γίνῃ δυσβάστακτη. Ἡ ἐγκόσμια ἐξουσία δὲν πρέπει νὰ ἔχει δικαίωμα ἐπάνω στις ψυχές, χρησιμοποιώντας νόμους καὶ διατάγματα πού καταναγκάζουν τοὺς ἀνθρώπους νὰ πιστεύουν ἐτοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Ἐδῶ ἡ λογικὴ τοῦ Λούθηρου φαίνεται νὰ εἶναι μία ἀπὸ τὶς βασικότερες ἀντιθέσεις τοῦ ἔναντι τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία χρησιμοποίησε αὐτὲς τὶς πρακτικὲς. Ἡ ἐγκόσμια ἐξουσία δὲν πρέπει νὰ κρίνει καὶ νὰ ἐλέγχει τὰ πνευματικὰ ζητήματα πού ἀφοροῦν στὴν πίστη τοῦ ἀτόμου. Κανεὶς ἐκτὸς τοῦ Θεοῦ δὲν ἔχει ἐξουσία στὶς ψυχές. Ἡ ἐγκόσμια ἐξουσία ἔχει δικαιοδοσία μόνον στὰ ἐξωτερικά, ἐπίγεια ἀγαθὰ καὶ εἶναι μόνον γιὰ νὰ καταστέλλει τὶς κακὲς πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ δικαιοδοσία τῆς ἐκτείνεται ἐπάνω στὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων, τὶς παρουσίες τους καὶ τὴν τιμὴ τους. Δὲν ἔχει καὶ δὲν μπορεῖ ἐξ' ὀρισμοῦ νὰ ἔχει κανένα δικαίωμα στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου ἐδράζεται ἡ πίστη. Ἐδῶ πάλι ὁ Λούθηρος ἐπισημαίνει τὸν ἑσωτερικὸ, ἀναγεννημένο ἄνθρωπο, βασικὴ ἀρχὴ καὶ δόγμα τῆς μεταρρυθμισμένης ἐκκλησίας καὶ εἰδοποιὸς διαφορά ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς ἐκκλησίες τῶν ἐξωτερικῶν τύπων. Τὴν αἴρεση δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουμε μὲ τὴ βία, παρὰ μόνον μὲ τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ. Ἐδῶ τονίζει τὴ σημασία τῆς πνευμα-

τικής αναγέννησης του ανθρώπου, μέσω της αναμόρφωσης της καρδιάς του και όχι την εξωτερική, μέσω της βίαιας μεταστροφής του στην πίστη.

3. Ο Ήγεμών.

Ο Λούθηρος θεωρεί ότι το σωστό ήγεμόνα πρέπει να τον διέπουν τέσσερις βασικές αρχές: πρώτον, ή έμπιστοσύνη και ή από καρδιάς προσευχή στο Θεό, δεύτερον, ή άγάπη και ή χριστιανική διακονία που πρέπει να περιβάλλει τους ύπηκόους του, τρίτον να έχει ανεπηρέαστη από κακούς συμβούλους και άξιωματούχους κρίση και τέταρτον, να επιδεικνύει την πυγμή και την αυστηρότητα του ίσοροπημένα προς τους κακοποιούς. Μόνον έτσι θα μπορέσει να άσκησει την εξουσία, τόσο έξωτερικά όσο και έσωτερικά, σέ σημείο να γίνει άρεστός σέ Θεό και λαό.

Τό κίνημα της μεταρρύθμισης του Λούθηρου είχε ιδιαίτερη άπληξη σέ ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και κυρίως στα λαϊκά. Ο Λούθηρος έπιδίωξε συμμάχιες με τοπικούς ήγεμόνες οι οποίοι έβλεπαν θετικά τή μεταρρύθμιση, διότι ύπληχε ένας κοινός σκοπός: ή άπεξάρτηση από την παπική συγκεντρωτική εξουσία. Η έπιδίωξη συμμάχιων παρατηρείται κι από την πλευρά των τοπικών ήγεμόνων προς τό Λούθηρο.

Ο Λούθηρος προσπαθεί για την επικράτηση της μεταρρύθμισης, έπιδιώκοντας κοινωνικό και πολιτικό έλεγχο των κρατιδίων της Γερμανίας. Παράλληλα με τό κίνημα της μεταρρύθμισης του Λούθηρου και των άλλων μεταρρυθμιστών στην Εύρώπη, γεννάται τό κίνημα των άναβαπτιστών. Η γένεση του κινήματος αυτού όφείλεται, όπως φαίνεται, στις θέσεις του Λούθηρου και του Ζβίγγλιου. Πρόκειται για ένα ποικιλόμορφο σύμπλεγμα θρησκευτικών πεποιθήσεων και έκδηλώσεων έτερογενούς προέλευσης.³ Αποτελείται από πολλές ομάδες, με γεωγραφι-

3. Γ. Α. Χατζηπανταίου, Η θρησκευτική μεταρρύθμιση του 16^{ου} αιώνα, σ.μ. [1995], Λογός, σ. 125

κό προσδιορισμό τή Γερμανία και τήν Έλβετία. Πρόκειται για ένα άντισυστημικό κίνημα έναντίον του κράτους και κάθε μορφής εξουσίας. Είναι ύπέρ τής έντοπλης άντίστασης, με σκοπό την εξουσία και την έγκαθίδρυση θεοκρατικών καθεστώτων.

Εκείνη τήν περίοδο τό κίνημα των άναβαπτιστών εξέφραζε τις λαϊκές μάζες των χωρικών, οι όποιες ήταν καταπιεσμένες από την κρατική κι εκκλησιαστική παπική εξουσία. Ο Λούθηρος δέν τό βλέπει άρνητικά από τήν άρχή, όπως φαίνεται, διότι διακρίνει ότι πρόκειται για ένα μεταρρυθμιστικό κίνημα που προήλθε από τις θέσεις του, άντιλαμβάνεται όμως ότι ή πολιτική εξουσία δέν έπιθυμεί τέτοιου είδους έντοπλες έπαναστατικές εξέγέρσεις. Με τό φόβο να τον ταυτίσει ή πολιτική εξουσία με τό κίνημα των άναβαπτιστών, παίρνει τις άποστάσεις του από αυτό, συμμαχεί με τους τοπικούς ήγεμόνες, ώστε να έχει τήν εύνοιά τους και μετατρέπεται σέ σφοδρό έπικριτή των άναβαπτιστών.

Φαίνεται πώς ό Λούθηρος θεωρεί ότι ένα τέτοιο έπαναστατικό μεταρρυθμιστικό κίνημα δέν θα έχει τύχη για μία καθολική επικράτησή του, διότι δέν έχει τή στήριξη των τοπικών ήγεμόνων. Επομένως, μια ταύτιση ή μία θετική άντιμετώπιση των άναβαπτιστών θα άπέβαινε εις βάρος του, καθώς κατηγορήθηκε από την καθολική εκκλησία κι από όρισμένους ήγεμόνες ότι ή μεταρρύθμιση του εξέθρεψε τέτοιου είδους κινήματα.

Ο Λούθηρος φαίνεται να είναι άντιφατικός στη θεωρία του για τό κράτος. Αντιτίθεται σέ κάθε μορφή θεοκρατίας, έπικρίνοντας τις έπαναστατικές θέσεις των Ποιριτανών του Κάρλστατ και των Άναβαπτιστών για την έγκαθίδρυση μία επίγειας βασιλείας του Θεού, από τήν άλλη όμως διευρύνει τό νόημα τής παγγριστιανικής ίεροσύνης, που θέλει τον κόσμο ένα μεγάλο μοναστήρι, ισχυρίζεται ότι οι δέκα έντολές θα πρέπει να έφαρμοστούν στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, καθώς και ότι ή καλύτερη διακυβέρνηση είναι αύτή των Τούρκων, οι όποιοι κυβερνώνται με βάση τό Κοράνι. Ταυτόχρονα,

ἀποδέχεται την ἀναγκαιότητα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ὡς ἀναπόφευκτης, ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ὁ κόσμος δὲν προ-
κειται νὰ ἐκχριστιανισθεῖ. Κατὰ συνέπεια, ἄφου δὲν
μπορεῖ νὰ κυβερνηθεῖ με τὸ προσευχητᾶρι, χρειάζεται ἡ
ἐνοπλὴ βία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κράτους, σὲ κάθε προ-
σπάθεια ἐξεύερσης. Καλὴ ἢ κακὴ ἡ ἐξουσία, εἶναι δο-
σμένη ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ πρέπει νὰ ὑποτασσόμεσθε σ' αὐ-
τήν. Σὲ ἄλλη θέση τοῦ ὁμοῦ ὑποστηρίζει ὅτι σὲ θέματα
πού προσβάλλουν τὴν πίστη καὶ σὲ ἀδικούς πολέμους, ὁ
Χριστιανὸς πρέπει νὰ κάνει ἀνυπακοὴ στους ἄρχοντας,
νὰ ἐπικρίνει σφόδρα τὴν ἀδικία τους καὶ νὰ ἔχει συ-
νεχῆ πολιτικὴ παρέμβαση, ὄχι γιὰ θέματα πού ἀφοροῦν
στον ἑαυτό του, ἀλλὰ γιὰ τὸν πλησίον του. Ἐδῶ ὁ Λού-
θηρος θέτει γιὰ πρώτη φορά τὸ ζήτημα τῆς ὀρθολογικῆς
διακυβέρνησης τοῦ κράτους, βάσει τῆς ὁποίας δὲν μπο-
ροῦμε νὰ σκεφτόμαστε καὶ νὰ δροῦμε προσωπικά, ἀλλὰ
με γνώμονα τὴν εὐημερία τοῦ συνόλου.

Οἱ ἱστορικὲς πηγές πού ἔχουμε ὑπόψη μας δὲν διευκρι-
νίζουν ἐὰν ὁ ἴδιος ὁ Λούθηρος προχωρᾶ σὲ πολιτικοστρα-
τιωτικὲς συμμαχίες, στὴν προσπάθειά του νὰ ἰσχυροποιή-
σει τὸ κίνημα τῆς μεταρρύθμισης πολιτικά καὶ κοινωνικά
ἢ ἠγεμόνες φίλα προσκείμενοι στὸν Λούθηρο προχωροῦν
καὶ ἀπὸ μόνοι τους στὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις ἐνα-
ντίον τῶν Ἀναβαπτιστῶν, ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού αἰσθάνονταν
ὅτι τὸ κίνημά τους ἀποτελοῦσε ἀπειλὴ γιὰ τὴν ἐξουσία
τους. Ἡ θέση μας εἶναι ὅτι ὁ Λούθηρος ἐνδεχομένως νὰ μὴν
προχώρησε ὁ ἴδιος σὲ ὄψεις συμφωνίες με τοὺς ἠγεμόνες
ἀλλὰ τοὺς ἐπηρεάσε δραστικά σὲ μία ἀμφίδρομη σχέση
πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐνδυναμώσεως ἀμφοτέρων. Αὐτὸ
εἶχε ὡς συνέπεια τὴ μὴ συγκρούσῃ του με τὶς κρατικὲς
ἐξουσίες καὶ τὸν τονισμὸ ἐκείνων τῶν θεολογικῶν σημείων
τῆς μεταρρύθμισης πού δικαιώνουν τὴν κρατικὴ ἐξουσία
καὶ ἀποδοκιμάζουν τὶς ἐνοπλες ἐξευγέρσεις. Χαρακτηριστι-
κά, ἐπισημαίνεται ὁ ἐσωτερικὸς χαρακτήρας τῆς θρησκείας
καὶ θεωροῦνται ἀπαράδεκτες οἱ ἐνοπλες ἐξευγέρσεις, οἱ
ὁποῖες ἐκλαμβάνονται ὡς ἐξωτερικὲς ἐνέργειες.

Ὁ Λούθηρος φαίνεται νὰ διαφωνεῖ με τὰ ἐξευερτικά
κινήματα ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἐπιβολῆς τῆς ἐπίγειας βασι-
λείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἴδιος πιστεύει πὼς με τὴν ἐσωτερικὴ
ἀναγέννηση τοῦ κάθε ἀνθρώπου ἀτομικά θὰ ἀναμορφω-
θεῖ ἡ κοινωνία καὶ ἡ ἐγκόσμια ἐξουσία καὶ θὰ ἐγκα-
θιδρυθεῖ ἡ πρόγευση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς.

Β. ΚΑΛΒΙΝΟΣ

1. Πίστη καὶ ἐσωτερικὴ πίστη. Τὰ δύο βασιλεία : τοῦ
οὐρανοῦ καὶ τοῦ κόσμου.

Ἡ σκέψη τοῦ Καλβίνου φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ σύνθεση
τοῦ αὐστηροῦ πνεύματος τοῦ Λούθηρου καὶ τοῦ οὐμανι-
σμοῦ τοῦ Ζβίγγλιου⁴. Ἀντίθετα με τὸ Λούθηρο, ὁ Καλβίνος
δὲ φαίνεται νὰ θεωρεῖ τὸ κράτος ὡς ἀναγκαῖο κακὸ, ἀλλὰ
ὡς χρῆσιμο καὶ δοσμένο ἀπὸ τὸ Θεό, γιὰ τὴν ἐκκλήρωση
τῆς ποθυμένης βασιλείας Του ἐπὶ τῆς γῆς. Καὶ ὁ Καλβί-
νος δέχεται τὰ δύο εἶδη διακυβέρνησης, λέγοντας ὅτι τὸ
πνευματικὸ βασίλειο τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ
ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ἀπομονωμένα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ
ἄλλο. Θεωρεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι πολιτικά
δούλος, ἀλλὰ ἐσωτερικά ἐλεύθερος καὶ ἐπιμένει σ' αὐτὸ τὸ
θέμα τὸ ἴδιο με τὸ Λούθηρο. Ἡ σημαντικότερη διαφορά τῆς
μεταρρύθμισης ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία ἐνδεχομένως
ἦταν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς πίστες με τὰ ἐξωτε-
ρικὰ γνωρίσματα στὸν ἄνθρωπο τῆς ἐσωτερικευμένης πί-
στες. Πιστεύει ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία μας βοηθᾶ στὸ δρόμο
πρὸς τὸν τελικὸ μας σκοπὸ, τὴν ἐπουράνια βασιλεία. Ὅλη
τὴ θεωρία του γιὰ τὸ κράτος ὁ Καλβίνος τὴν τεκμηριώνει,
ὅπως καὶ ὁ Λούθηρος, μέσα ἀπὸ χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς.

Στὸ εἰκοστὸ κεφάλαιο τοῦ ἔργου του «θεσμοὶ τῆς χρι-
στιανικῆς θρησκείας», τὸ ὁποῖο καὶ γράφει ὡς τελευταία
προσθήκη τοῦ συνολικοῦ του ἔργου, κάνει λόγο γιὰ τὰ

4. Β.Στ. Κοραγιώργος, Ἀναγέννηση καὶ Μεταρρύθμιση (περὶληφθεὶς
Πανεπιστημιακὸν παραδόσεων), Ἀθήνα 1993, σ. 43

ἀναβαπτιστικά κινήματα, πού υποστηρίζουν ότι ἄφου ἡ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ εἶναι τέλεια, δὲν χρειάζονται οἱ κοσμικοὶ νόμοι καὶ ἡ κοσμικὴ ἐξουσία, πού εἶναι ἀτελή πράγματα. Ἀνασκευάζοντάς τα αὐτὰ ὁ Καλβίνος, λέει ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία, ὅπως τὸ νερό, τὸ φῶς, ὁ ἀέρας καὶ ἀκόμη πιὸ ἐξαιρετῶς⁵. Ἡ ἐκκλησία καὶ ἡ πολιτεία, ὡς θεσμοὶ Θεοῦ προέλευσης, πρέπει νὰ συνεργάζονται ἁρμονικὰ μέσα σὲ μία χριστιανικὴ κοινωνία, ὅπως ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα. Ἡ ἀρμοδιότητα τῆς ἐκκλησίας ἀφορᾷ στὴν πίστη, στὴ λατρεία καὶ στὴν ἠθικὴ. Ἡ δὲ πολιτεία, ὡς ὁ φυσικὸς βραχίονας τῆς ἐκκλησίας, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐκτελεῖ τὶς ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησίας ὅπως καὶ νὰ τὴν προστατεύει. Ὁ νομοθέτης καὶ ὁ κυβερνήτης πρέπει νὰ κινῶνται πάντοτε σύμφωνα μὲ τὴ θρησκεία.

2. Ἀρχές πολιτικῆς διακυβέρνησης: Θεὸς καὶ Ἥγεμόν. Ἐξουσία καὶ πόλεμος, Φόνος καὶ ἀνθρωπισμός.

Ἐπηρεασμένος ὁ Καλβίνος ἀπὸ τὸν Κικέρωνα γιὰ τὴν πολιτικὴ διακυβέρνηση, προχωρᾷ σὲ ἓνα μοντέλο κράτους, προσαρμοσμένο στὴ χριστιανικὴ μεταρρύθμιση. Οἱ θεσμοὶ τοῦ κράτους εἶναι γιὰ τὸν Καλβίνο τρεῖς:

- (α). Ὁ ἄρχοντας, ὁ ὁποῖος εἶναι προστάτης τῶν νόμων,
- (β). Οἱ νόμοι, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἄρχων κυβερνᾷ καὶ
- (γ). Ὁ λαός, ὁ ὁποῖος κυβερνᾶται ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ ὑπακούει στὸν ἄρχοντα.

Ὁ Καλβίνος ἐντάσσει καὶ τοὺς τρεῖς θεσμοὺς σὲ μία κοινωνία, ἡ ὁποία θὰ κυβερνᾶται χριστιανικὰ. Οἱ ἄρχοντες εἶναι διορισμένοι ἀπὸ τὸ Θεὸ ὡς ἀντιβασιλεῖς τοῦ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τοὺς δόθηκε ἡ ἐντολὴ ἀπὸ Ἐκείνον νὰ κυβερνήσουν σύμφωνα μὲ τὸ θέλημά Του. Ὁ ἔξοριστοῦ σκοπὸς τοῦ κράτους ἀπὸ τὸ Θεὸ εἶναι νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴν

5. Ἰ. Καλβίνου, Θεσμοὶ Χριστιανικῆς Πίστης, Τ.Δ', Ἀθῆναι 1995, Γ.Σ.Ε.Ε., σ. 676.

οἰκοδομῆ τῆς ἐκκλησίας. Τὸ συμβουλίον τῶν πρεσβυτέρων καὶ ἡ ἐκκλησία πρέπει νὰ ρυθμίζουν τὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ νὰ εἶναι κυβερνήση. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι ἐξ᾽ ὀρισμοῦ ἄγία, χρέος τῆς εἶναι νὰ ὑποτάσσεται στὸ θεὸ καὶ ὁ Θεὸς μὲ τὴ σειρά Του νὰ τὴν ἐδραιώνει, ἐπειδὴ διαχειρίζεται τὰ παιδιὰ Του, τοὺς ἀνθρώπους.

Οἱ πολιτικοὶ ἔχουν καταστρεῖ διάκονοι τῆς Θεοῦ δικαιοσύνης. Ὁ θρόνος τοῦ κυβερνόντα εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα θρόνος τοῦ Θεοῦ. Ἡ κρίσις τοῦ ἄρχοντα εἶναι κρίσις τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ ὁ ἄρχοντας εἶναι τὸ σκεῦος πού χρησιμοποιεῖ ὁ Θεός, γιὰ νὰ ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο Του. Ὅποιοι ἀπορρίπτει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, ἀπορρίπτει τὴ θρησκεία. Τὸ βασιλικὸ λειτούργημα εἶναι τὸ ἀποστολικὸ λειτούργημα. Δὲν ὑπάρχει ἐξουσία πού νὰ μὴν εἶναι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Μὲ τὴν πρόνοια τῆς Θεοῦ σοφίαι οἱ βασιλεῖς ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία τους.

Ὁ Καλβίνος διακρίνει τρία εἶδη διακυβέρνησης καὶ τρία εἶδη παρεκκλισῆς τους. Ἡ πρώτη μορφή διακυβέρνησης εἶναι ἡ μοναρχία, πού συνίσταται στὴν κυριαρχία ἑνὸς ἀνθρώπου. Ἡ δεύτερη μορφή εἶναι ἡ ἀριστοκρατία, ὅπου ἡ ἐξουσία ἐλέγχεται ἀπὸ διακεκριμένα πρόσωπα ἑνὸς ἔθνους καὶ ἡ τρίτη μορφή εἶναι ἡ δημοκρατία, στὴν ὁποία ἡ ἐξουσία ἀνήκει στὸ λαό. Οἱ παρεκκλίσεις τῶν τριῶν αὐτῶν μορφῶν ἐξουσίας εἶναι ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ μοναρχία στὸ δεσποτισμὸ, ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία στὴν ὀλιγαρχία καὶ ἀπὸ τὴ δημοκρατία στὴν ἀναρχία καὶ ὀχλοκρατία. Ὅπως φαίνεται, ὁ Καλβίνος θεωρεῖ ὡς καλύτερη διακυβέρνηση τὴν ἀριστοκρατία μὲ στοιχεῖα δημοκρατίας, ἐπειδὴ ὑπάρχει κακία καὶ ἀτέλεια. Σὲ συνέχεια αὐτοῦ ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι καλὸ νὰ μὴν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ ξεχωρίζε κάποιος μέσα στὴν πόλη, διότι αὐτὸς θὰ διεκδικήσει περισσότερα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ἐνῶ ἐὰν ἡ ἐξουσία ἀνήκει στὰ χέρια τῶν πολλῶν, θὰ μπορούν νὰ ἐλεγγουν τέτοιες περιπτώσεις⁶.

6. Ὁ.π., σ. 683-685.

7. Ὁ.π., σ. 685.

Ὁ Καλβίνος πρωταρχικὰ ἐνδιαφέρεται νὰ διασφαλίσει μία ἔννομη ἐλευθερία, σὲ ἀντίθεση στὴν ἀναρχία καὶ τὴν τυραννίαν⁷. Σὲ περιπτώσεις ὅμως πού ὑπάρχει ποικιλία κυβερνήσεων καὶ κυβερνητῶν, οἱ ὅποιες ἀνήκουν σὲ ὅλες τὶς μορφές ἐξουσίας καὶ τὶς παρεκκλίσεις τους καὶ αὐτὲς ἔχουν Θεῖα προέλευση καὶ ὁ Χριστιανὸς πρέπει νὰ ὑπακούει. Ἐδῶ ὁ Καλβίνος ἀποθαρρύνει κάθε μορφή λαϊκῆς ἀντίστασης. Καμία βέβαια διακυβέρνηση δὲν μπορεῖ νὰ ἐδραιωθεῖ σωστά, ἐὰν οἱ νόμοι εἶναι παράλογοι καὶ περιφρονοῦν τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ Θεοῦ καὶ πρωταρχικὸς τους σκοπὸς δὲν εἶναι ἡ προαγωγή τῆς εὐσέβειας. Οἱ ἄρχοντες πρέπει νὰ ὑπερασπίζονται τὴν τιμὴ τοῦ Θεοῦ. Ὁ Καλβίνος παραθέτει σειρά χωρίων ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, πού τεκμηριώνουν τὴν ταύτιση πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ὡς ἓνα, καθὼς καὶ δίδουν πολιτικὲς προτροπές γιὰ μία σωστὴ διακυβέρνηση. Ἡ ἱερὴ ἱστορία παρουσιάζει ὡς κακὴ διακυβέρνηση μόνον τὴν ἀναρχία. Ὁ σκοπὸς πού ὄρισε ὁ Θεὸς τοὺς ἐπίγειους ἄρχοντες εἶναι ὅτι ἐγκαθιδρύθηκαν ὡς προστατὰτες καὶ ὑπερασπιστὲς τῆς δημόσιας ἀθωότητος, μετριοπάθειας, χριστιανικῆς καὶ ἠρεμίας καὶ τῶν ὁποίων τὸ μοναδικὸ ἀντικείμενο ἔπρεπε καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἡ προαγωγή τῆς κοινῆς εἰρήνης καὶ ἀσφαλείας ὅλων. Ἡ πολιτεία βασίζεται στὴν τιμωρία καὶ τὴν ἀνταμοιβή, στὴ δικαιοσύνη (προστασία, φροντίδα, υπεράσπιση, δικαίωση, ἀπελευθέρωση τοῦ ἀθώου) καὶ στὴν κρίση (καταστολὴ τῆς ἀυθάρειας, κατάλυση τῆς βίας, τιμωρία τῶν ἐγκλημάτων).

Τὸ νὰ κακοποιήσεις καὶ νὰ φθείρεις εἶναι κάτι ἀσυμβίβαστο μὲ τὸν εὐσεβῆ, ἀλλὰ τὸ νὰ ἐκδικηθεῖς τὶς θλίψεις τοῦ δικαίου, κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι οὔτε κακοποίηση οὔτε φθορά. Ὁ φόνος ἐπιτρέπεται, ἐὰν εἶναι φόνος τῶν ἀσεβῶν (Ψάλμ. ρα', 8). Ὁ ἄρχοντας δὲν πρέπει νὰ πέσει σ' ἓναν ἐσφαλμένο ἀνθρωπισμὸ, διότι αὐτὸ ἀποτελεῖ χειρότερο εἶδος σκληρότητας, καθὼς περιθάλλει ἓναν ἀσθενῆ, χωρὶς κρίση, σὲ βάρος μυριάδων. Ὁ ἄρχοντας πρέπει νὰ εἶναι αὐστηρὸς σὲ ζητήματα ἠθικὰ καὶ δογματικά, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἐγκλήματα ἔναντι τοῦ Θεοῦ.

Ἡ φυσικὴ δικαιοσύνη ἐπιβάλλει οἱ ἄρχοντες νὰ εἶναι ὀπλισμένοι καὶ νὰ κάνουν πολέμους. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα δέχεται τοὺς δίκαιους πολέμους, ὡς δίκαιη τιμωρία σ' αὐτὸν πού ληληλατεῖ καὶ καταστρέφει ξένη ἰδιοκτησία, εἴτε αὐτὸς εἶναι πλούσιος, εἴτε εἶναι φτωχός. Ἡ Ἁγία Γραφή δὲν ἀπαγορεύει τοὺς πολέμους, διότι δὲν ἐνδι-αφέρειται γιὰ τέτοιου εἶδους θέματα καὶ ὑπονοεῖται ὅτι μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν ἔγινε καμία ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τοὺς πολέμους.

3. Νόμοι - Δικαιοσύνη:

Οἱ νόμοι εἶναι ἡ ψυχὴ τῶν πολιτειῶν καὶ χωρὶς τοὺς ἄρχοντες νόμοι δὲν μποροῦν νὰ ἰσχύσουν. Κι ἐπειδὴ οἱ ἄρχοντες, ἀπ' ὅτι φαίνεται στὸν Καλβίνο, πρέπει νὰ μὲνουν ἀπερίσπαστοι ἀπὸ αὐτὸ τὸ θεόσταλο λειτουργημᾶ, πρέπει καὶ νὰ ζοῦν μὲ δημόσια δαπάνη (Ἰεζέκ. μη', 21-22).

Ὁ ἠθικὸς νόμος, πού εἶναι ἀνώτερος ὅλων τῶν ἀνθρώπινων νόμων, διότι εἶναι ἀπὸ Θεοῦ, ἔχει διὸ κύρια ἄρθρα: (α) νὰ λατρεύουμε τὸ Θεὸ μὲ καθαρὴ πίστη κι εὐσέβεια καὶ (β) νὰ ἔχουμε εὐλικρινῆ ἀγάπη πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Καλβίνος θεωρεῖ αὐτὸ τὸ νόμο ὡς ἀληθινὸ καὶ αἰώνιο κανὼνα τῆς δικαιοσύνης πού προδιαγράφεται γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ὅλων τῶν αἰώνων καὶ τῶν ἐθνῶν, καὶ τὸ αἰώνιο κι ἀμετάβλητο θέλημα τοῦ Θεοῦ εἶναι νὰ λατρευθεῖ ἀπὸ ὅλους ἑμᾶς κι ἐμεῖς μὲ ἀμοιβαιότητα νὰ ἀγαποῦμε ὁ ἓνας τὸν ἄλλον⁸. Καλὸ λοιπὸν εἶναι νὰ τὸν υἱοθετήσουν αὐτὸ τὸ νόμο ὅλα τὰ κράτη καὶ τὰ ἔθνη πού δὲν θέλουν νὰ θεωροῦνται βάρβαροι. Ὁ ἠθικὸς νόμος τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ φυσικὸ νόμο ἐκείνης τῆς συνειδήσεως πού ἔχει χαραχθεῖ ἀπὸ τὸ Θεὸ στὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων. Ὁλόκληρος ὁ κανὼνας αὐτῆς τῆς δικαιοσύνης, γιὰ τὴν ὁποία τώρα μιλοῦμε, περιγράφεται σ' αὐτὸν. Αὐτὴ ἡ δικαιοσύνη λοιπὸν, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ στόχος, ὁ κα-

8. Ὁ.π., σ. 698.

9. Ὁ.π., σσ. 700-701.

νόνας κι ό σκοπός όλων τών νόμων. Οί οποιοιδήποτε νόμοι θά πρέπει νά πλαισιώνονται σύμφωνα με αυτόν τόν κανόνα, νά κατευθύνονται σέ αυτό τό αντικείμενο και νά περιορίζονται σ' αυτόν τό σκοπό⁹. Ο ήθικός νόμος τού Θεοῦ πρέπει νά είναι καθολικός και άποδεκτός νόμος στίς ανθρώπινες κοινωνίες. Όλοι οί νόμοι συμφωνοῦν στήν τιμωρία τού φόνου, τῆς κλοπῆς και τῆς μοιχείας, διότι τά ἐγκλήματα αυτά εἶναι και ἐγκλήματα ἔναντι τού νόμου τού Θεοῦ.

Ο Καλβίνος εἶναι αντίθετος με τό Λούθηρο και τό Ζβίγγλιο στό ότι οί Χριστιανοί μεταξῦ τους δέν πρέπει νά επικαλοῦνται τή βοήθεια τών ἀρχόντων και τῆς δικαιοσύνης, διότι ό ίδιος ό Παῦλος βεβαιώνει ότι ό ἀρχων Θεοῦ γάρ διάκονος ἐστίν σοι εἰς τό αγαθόν (Ρώμ. ιγ', 4). Από τή στιγμή που οί ἀρχοντες εἶναι διορισμένοι από τό Θεό, μπορούμε ἐμεῖς οί χριστιανοί νά επικαλεστοῦμε και νά ζητήσουμε τή βοήθειά τους, χωρίς νά παραβιάζουμε τή χριστιανική εὐσέβεια. Ἡ προσφυγή λοιπόν στήν προστασία τού νόμου εἶναι νόμιμη στό χριστιανό, διότι ἡ ἐκδίκηση τού δικαστοῦ εἶναι ἐκδίκηση τού Θεοῦ.

Ἡ τιμὴ τών ὑπηκόων πρὸς τους ἀρχοντες πρέπει νά εἶναι δεδομένη. Ο Καλβίνος παραθέτει πλείστα ἀγιογραφικά χωρία, που προτρέπουν τή στήριξη και τό σεβασμό στους ἀρχοντες. Ὑποταγή στήν ἐξουσία σημαίνει ὑποταγή στό Θεό. Σεβασμός πρέπει νά ὑπάρχει πρὸς τους ἀρχοντες, οποιοιδήποτε κι ἂν εἶναι, νά ἐκτελοῦμε κάθε προσταγή τους και νά μή φέρνουμε ἀντίσταση, διότι εἶναι σάν νά ἀντιστεκόμαστε στόν ίδιο τό Θεό. Ἐάν κάποιος ἀρχοντας εἶναι ἄδικος, ἐμεῖς οφείλουμε νά τόν ὑπακούμε και ό Θεός γνωρίζει πῶς, που και τότε θά τόν τιμωρήσει. Ο ἀρχοντας ἀποτελεῖ εἰκόνα Θεοῦ, εἴτε εἶναι δικαίος, εἴτε εἶναι ἄδικος, γιατί και οί ἄδικοι ἀρχοντες εἶναι από Θεοῦ, ὥστε νά τιμωρήσουν τήν ἀνομία τού λαοῦ. Ἀκόμα και ό ἀδικοτέρως βασιλιάς πρέπει νά χαίρει τῆς ὑποταγῆς και τῆς ὑπακοῆς τού λαοῦ, ἀφοῦ κι αὐτός κατέχει τή Θεία ἐξουσία. Ἡ πρόνοια και ἡ οἰκονομία τού Θεοῦ τοποθετεῖ και διορίζει βασιλεῖς ὡπως ἐκείνη ἐπιθυμεί.

Ἡ προφητεία τού Ἰερεμία ὑποδεικνύει τό θέλημα τού Θεοῦ γιά τους κακούς ἀρχοντες. Ἐν ἀντισταθοῦμε και προστρέξουμε σέ λαϊκή ἐξέγερση, θά τιμωρηθοῦμε από τό Θεό ἐπειδή ἐναντιωθήκαμε στόν ἄλληστο και κακό ἀρχοντα, διότι, ἐπειδή εἶναι ἀρχοντας και διορισμένος από τό θεό γιά νά ἐκπληρώσει τό θέλημά Του, πρέπει νά τόν ἀκούμε (Ἰερ. κζ', 5-9, 12). Με τό νά τού ἀντισταθοῦμε εἶναι σάν νά ἀντιστεκόμαστε στόν ίδιο τό Θεό και νά μήν ἐμπιστευόμαστε τό θέλημά Του. Πάντα μπροστά στά μάτια μας και μέσα στήν καρδιά μας πρέπει νά γνωρίζουμε ότι οί βασιλεῖς, καλοί ἢ κακοί, εἶναι από τό Θεό.

Ο Δαυίδ, παρόλο που καταδικώταν από τό Σαουλ, ό όποιος προσπαθοῦσε νά τόν σκοτώσει, ἔλεγε : «ἐπειδή ό Κύριος καθιέρωσε τό Σαουλ στό βασιλικό ἀξίωμα και τόν ἔχρισε ὡς ἱερό πρόσωπο, παρόλο που τόν μισῶ, τόν ἀφήνω στά χεῖρα τού Θεοῦ κι ἄς πράξει ό,τι θέλει Ἐκεῖνος (Α' Σαμ. κδ', 6,9-11)». Με τό νά ἔχουμε στήν ἐξουσία ἕναν κακό ἀρχοντα, ἀσκούμαστε ὡς χριστιανοί στήν ταπεινωσή. Ο Θεός μόνο δύναται νά μᾶς φέρει τή λύτρωση από τόν ἄδικο ἀρχοντα. Ο Καλβίνος συστήνει ὑπομονή και προσμονή στους ὑπηκόους τού ἄδικου ἀρχοντα.

Ἡ ἐπανάσταση ἐναντίον τών ἀρχόντων εἶναι κατὰ κριτέα μόνο γιά τους ἰδιώτες. Δικαίωμα στήν ἐπανάσταση ἔχουν μόνο αὐτοί οί όποιοι κατέχουν δημόσια θέση, διότι αὐτή τή δημόσια πολιτική θέση τήν κατέχουν με ἐπιταγή τού Θεοῦ. Μόνο αὐτοί μπορούν νά ἀντισταθοῦν και νά ἐλέγξουν τόν ἀρχοντα. Και πάλι ὁμως, ἡ ἐπανάσταση ἐπιτρεπεται μόνο στήν περίπτωση που οί ίδιοι οί ἀρχοντες καταργοῦν τήν ἐξουσία τους, ἐπαναστατώντας ἐναντίον τού Θεοῦ.

Οί πιστοί δέν πρέπει νά ἀκούν τους ἀρχοντες, παρά μόνο στήν περίπτωση που λένε ἡ πράττουν ἐναντίον τού Θεοῦ. Δέν διαπράττουν κανένα ἀδίκημα ὅταν ἀρνοῦνται νά ὑπακούσουν σέ ἀσεβεῖς ἀρχοντες, από τή στιγμή που ό ίδιος ό ἀρχοντας δέ σέβεται τήν ἐξουσία που τού ἔδωσε ό Θεός.

4. Ο Καλβίνος «ήγεμών» (: Η διακυβέρνηση του Καλβίνου στη Γενεύη του 16ου αιώνα.

Η πολιτική κατάσταση στη γαλλόφωνη Ελβετία ήταν ότι από το 12^ο αιώνα, μέχρι και το 15^ο, η Γενεύη ήταν έδρα του καθολικού επισκόπου. Ο επίσκοπος ήταν και πολιτικός άρχοντας. Οί συνράξεις μεταξύ του οίκου της Σαβοΐας και του επισκοπικού κόμματος ήταν συχνές, καθώς και οί δύο εποφθαλμιούσαν τή διοίκηση τής πόλης. Κατά τή διάρκεια του 15^{ου} αιώνα, σταδιακά ή Γενεύη απέκτησε κάποιο μέτρο αυτοδιοίκησης, θεσιπίζοντας ώς κυβερνόν σωμα τής πόλης τό Μεγάλο Συμβούλιο τών πολιτών. Τό 1513 ό Πάπας Λέων ό Γ' διόρισε ώς επίσκοπό τής Γενεύης κάποιον άπό τόν οίκο τής Σαβοΐας, με άποτέλεσμα τό επισκοπικό κόμμα και τó κόμμα τής Σαβοΐας να ένωθούν. Τήν περίοδο που μελετάμε ύπάρχαν δύο μεγάλα κόμματα, τó κόμμα τής Σαβοΐας και τó κόμμα τών πολιτών. Τό πρώτο κόμμα προσπαθούσε να φέρει τήν πόλη ολοκληρωτικά κάτω άπό τόν έλεγχο του. Τό δεύτερο κόμμα επεδίωκε σταδιακά να δημιουργήσει στη Γενεύη μία κατάσταση αυτόνομης δημοκρατίας¹⁰.

Τό 1526, που τó κόμμα τών πολιτών ήλεγχε τó Μεγάλο Συμβούλιο τής πόλης, σύναψε συμμαχία με τή Βέρνη, ή οποία είχε κάνει στροφή προς τή μεταρρύθμιση. Έδω παρρησιάζομε ότι ή Γενεύη, που εκείνη τήν περίοδο επεδίωκε να δημιουργήσει μία αυτόνομη δημοκρατική πόλη, σιμμελαί στρατηωτικά και πολιτικά με τή Βέρνη, ή όποια είχε ήδη μεταβεί σ' ένα αυτοδιοικούμενο μοντέλο πόλης, με τή βοήθεια του μετρημιστικού κινήματος. Ίδρυτής του μετρημιστικού κινήματος τής Γενεύης ήταν ό Γουλιέλμος Φαρέλ. Τό 1532 που άρχισε να κηρύττει στη Γενεύη, ή παπική έξουσία είχε τέτοια δύναμη, που τόν εξανάγκασε, μέσω του Συμβουλίου τής πόλης, να φύγει άπό τή Γενεύη. Ένα χρόνο άργότερα, επέστρεψε και πάλι στη Γενεύη¹¹.

10. Γ. Α. Χατζηηφαντωνίου, Η θρησκευτική μεταρρύθμιση του 16^{ου} αιώνα, σμ. [1995] Λόγος, σσ.112-113.

11. Ό.π., σσ. 113-114.

Τό μεταρρυθμιστικό κίνημα άρχισε να κερδίζει έδαφος μέσα στο λαό. Τό 1535 τó Μεγάλο Συμβούλιο τής πόλης όργάνωσε μία δημόσια συζήτηση μεταξύ προτεσταντών και καθολικών, ώστε να πείσουν άμφοτεροι ποιά πίστη είναι ή σωστή. Τελικά, μετά άπό τρεις μήνες συζητήσεων και έντονων πιέσεων άπό τήν πλευρά του λαού προς τήν κατεύθυνση τής μεταρρύθμισης (καταστροφή ναών, λειψάνων και άλλες βιαιοπραγίες), τó Μεγάλο Συμβούλιο τής πόλης άποδέχεται τισ ιδέες τής μεταρρύθμισης και διατάσσει τούς πολίτες τής Γενεύης να γίνουν προτεσταντες¹².

Τό 1536 ό τότε νεαρός Καλβίνος βρίσκεται στη Γενεύη και έγκαινιάζει τή συνεργασία του με τó Γουλιέλμο Φαρέλ. Ο Φαρέλ τόν συνδέει με τήν άρχουσα τάξη τής Γενεύης, τó Μεγάλο Συμβούλιο τόν διορίζει κήρυκα στον καθεδρικό ναό και πολύ σύντομα άνέρχεται τά αξιώματα στην προτεσταντική εκκλησία. Εκείνη τήν περίοδο, ό Καλβίνος μαζί με τόν Φαρέλ για πρώτη φορά συστηματοποιούν και όργανώνουν τήν προτεσταντική εκκλησία. Συντάσσουν τήν Όμολογία πίστης τής, τόν κανονισμό διοίκησης τής εκκλησίας και τήν κατήχησή τής. Τό Μεγάλο Συμβούλιο τής πόλης τούς ύποστηρίζει θερμά σέ όλες τούς τισ ενέργειες. Με τή δράση αυτών των δύο μετρημιστών, ή Γενεύη είχε γίνει προτεσταντική¹³.

Ο προβληματισμός του Καλβίνου ήταν πλέον τó πώς θά άναμόρφωνε ήθικά, κοινωνικά και πολιτικά τή Γενεύη, καθώς θεωρούσε ότι ήταν μία πόλη βαθιά βυθισμένη στην άνηθικότητα. Εισήγαγε και πρότεινε στο Μεγάλο Συμβούλιο τής πόλης νόμους με περιεχόμενο ήθικό κι εκείνο τούς ένέκρινε και τούς εφάρμοσε. Παράλληλα, άπαγόρευσε σ' εκείνους τούς Χριστιανούς τών όποιων ή δημοσία και ιδιωτική ζωή δε βρισκόταν σέ άρμονία με τή χριστιανική πίστη, να παίρνουν μέρος στη Θεία Εύχαριστία, καθώς κι εφάρμοσε μία αύστηρη εκκλησιαστική πει-

12. Ό.π., σ. 114.

13. Ό.π., σ. 117.

θραχία. Αυτό δυσάρεστησε πολύ όρισμένους πολιτικούς όρχοντες κι ένα μεγάλο κομμάτι του λαού και τó 1538 τó Μεγάλο Συμβούλιο τής πόλης άπελαύνει τούς Καλβίνο και Φάρελ από τη Γενεύη. Σύντομα όμως, τó 1541, άκυρώνεται ή άπέλαση και παρακαλείται από τó Μεγάλο Συμβούλιο ó Καλβίνος νά επιστρέψει στη Γενεύη. Αυτό συνέβη όταν οί καθολικοί έτοιμάζαν άνακατάληψη τού καθεδρικού ναού τής πόλης¹⁴.

Μετά τήν έπιστροφή του ó Καλβίνος και για τά έπόμενα 23 χρόνια, έφήμοσε, όπως φαίνεται, μία ιδιόρρυθμη Θεοκρατία, με τήν άνοχη και ύποστηρίξη τής πολιτικής έξουσίας. Προχώρησε σέ διώξεις, συλληψεις, φυλακίσεις μοιχών, πόρνων, αίρετικών και κάθε άλλου, ó οποίος ήταν άντίθετος πολιτικά με τή μεταρρύθμιση ή ύπήρχε ύποψία ό τι ήταν άνήθικος, με τή χριστιανική θεώρηση τής ήθικης. Χαρακτηριστικά, έβγαλε στους γονείς νά δίνουν έβραϊκά όνόματα στα παιδιά τους, ύπό τήν άπειλή τής φυλάκισης. Επίσης, όσοι δέν τηρούσαν τó νόμο του Θεού άπειλούνταν με θάνατο¹⁵.

Παρατηρούμε ό τι τó Μεγάλο Συμβούλιο τών πολιτών τής Γενεύης έπιθυμούσε νά άπαλλαγεί από τή μοναρχική, άριστοκρατική και παπική έξουσία, προχωρώντας σέ μία αυτόνομη δημοκρατία. Ó Καλβίνος και τó μεταρρυθμιστικό κίνημα στή γαλλόφωνη Έλβετία ήταν εκείνα πού άμφισβητούσαν τή μοναρχική και παπική έξουσία. Μέσα από τή θεωρία του για τó κράτος, ó Καλβίνος άμφισβητούσε τες ύπάρχουσες δομές τής πολιτικής έξουσίας, τής κοινωνίας και τής θρησκείας. Υπό αυτές τες συνθήκες, τó μεταρρυθμιστικό κίνημα τής γαλλόφωνης Έλβετίας βρίσκει άλλα και δίνει στήριξη σ' εκείνους πού έπιθυμούσαν τήν αυτόνομη δημοκρατία τής Γενεύης.

14. Ό.π., σ. 118.

15. Β. Στ. Καραγεώργος, Άναγέννηση και Μεταρρύθμιση (περίληψεις Πανεπιστημιακών παραδόσεων), Άθήνα 1993, σσ. 45-46.

5. Τó δόγμα του άπόλυτου Προορισμού.

Αυτό πού όπως φαίνεται επηρέασε τήν άντίληψη του Καλβίνου για τó κράτος και τήν πολιτική έξουσία και τή σχέση τους με τούς πολίτες, ήταν τó δόγμα του άπόλυτου προορισμού: ó άνθρωπος είναι άνίκανος νά πράξει τó ό τι-δήποτε· τά πάντα όρίζονται και είναι προκαθορισμένα από τó Θεό, έπομένως, κάθε ένέργεια έπαναστατική ή έξεγερτική εναντίον του πολιτικού όρχοντα, είναι κατακριτα, διότι ó λαός δέν μπορεί νά ένεργεί εναντίον τής θέλησης του Θεού. Τó ίδιο ισχύει και με τόν κατέχοντα τήν έξουσία. Δέν μπορεί νά ένεργεί όπως εκείνος έπιθυμεί, διότι οί άρμοδιότητές του είναι καθορισμένες από τó Θεό.

Άλλο ένα ιστορικό γεγονός, πού επηρεάζει τήν άντίληψη του Καλβίνου για τó κράτος και τήν πολιτική έξουσία, είναι τά άναβαπτιστικά κινήματα, τά όποια άμφισβητούσαν κάθε μορφή έξουσίας και βρίσκονταν σέ μία διαρκή έξεγερτική δραστηριότητα εναντίον κάθε έξουσίας. Τά κινήματα αυτά πίστευαν ό τι ή μεταρρύθμιση έπείδιωκε μία κοινωνία άγιων, πού δέ θα ύπήρχε άλλη έξουσία από εκείνη του Θεού κι ό τι όλοι θα άπολάμβαναν ίσονομία και ίσοπολιτεία, άνεξαρτήτως κοινωνικής και οικονομικής τάξεως. Ó Καλβίνος άντιτίθεται στις λογικές και πρακτικές αυτού του κινήματος, κι αυτό φαίνεται: (α) από τó πότε γράφει τó τελευταίο κεφάλαιο τών θεσμών τής χριστιανικής πίστης και (β) από τó γεγονός ό τι έπιμένει μέσα στό κεφάλαιο αυτό του έργου του νά πείσει για τó ποιές είναι οί πραγματικές χριστιανικές θέσεις, μεταξύ κράτους και πολίτη, έξουσίας και λαού, άλλα και για νά τονίσει ό τι ή μεγαλύτερη βλασφημία εναντίον του Θεού είναι ή έπανάσταση και ή έξεγερση.

Ó Καλβίνος θεωρεί ό τι ó ήθικός νόμος είναι ó φυσικός νόμος. Πρόκειται ούσιαστικά για ένα νόμο και είναι τού Θεού. Η βάση αυτού του νόμου είναι ή λατρεία πρós τó Θεό και ή άγάπη μεταξύ τών ανθρώπων. Ó ήθικός νόμος είναι, κατά τόν Καλβίνο, άνθρωπιστικός νόμος, με κυρίαρχα στοιχεία τήν ύπακοή και τήν άγάπη. Με αυτή

τή θεώρηση ὁ Καλβίνος θεμελιώνει τὶς δομὲς καὶ λειτουργίες τοῦ κράτους καὶ φαίνεται νὰ θέτει τὶς βάσεις γιὰ τὴν μετέπειτα διαμόρφωση τοῦ νεωτερικοῦ κράτους. Οἱ ἀντιλήψεις καὶ οἱ πρακτικὲς πού γίνονται νόμοι, ἔχουν πηλόνια ἐκδηλῶσι ἐπιρροὴς ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο τοῦ Καλβίνου γιὰ τὸ κράτος, τόσο στὴν ἐποχὴ του, ὅσο καὶ σήμερον. Διαπιστώνουμε ὅτι τὴν ἐποχὴ τοῦ Καλβίνου στὴ Γενεὴν ἐφαρμόζεται αὐτὸς ὁ ἠθικὸς νόμος, ἐπιδιώκοντας τὸν πολιτικὸ, οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ἔλεγχο τῆς πόλης ὡς ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία. Ὁ Καλβίνος καὶ τὰ ὄργανά του ἤλεγχαν τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ συμπεριφορὰ, τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν πολιτῶν καθὼς καὶ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές¹⁶. Κράτη καὶ ἔθνη πού δὲν ἀκολουθοῦν τὸν ἠθικὸ νόμο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Καλβίνο ὡς καθολικὸς καὶ παγκόσμιος, εἶναι βάρβαροι. Τὸ αὐταρχικὸ πνεῦμα τοῦ καλβινιστικοῦ προτεσταντισμοῦ ἐπικράτησε σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς προτεσταντικὲς χῶρες τοῦ κόσμου. Ἐνδεχομένως, λοιπόν, οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Καλβίνου νὰ ἐπηρέασαν, σὲ μικρὸ ἢ μεγάλο βαθμὸ, τὶς ἀντιλήψεις καὶ πρακτικὲς τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ γιὰ τὸ πὼς βλέπει τοὺς ὑπόλοιπους πολιτισμοὺς (Ἀφρική, Ἀσία, Ἰσλάμ κ.ο.κ.).

Μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι δίκαιος καὶ πολιτισμένος εἶναι ὁποῖος ἐνστερνίζεται τὸν ἠθικὸ νόμο –καὶ ἐπομένως εἶναι Χριστιανός– ὁ Καλβίνος προβαίνει στὴ διάκριση τοῦ δικαίου καὶ ἀδικοῦ πολέμου. Στὴν ἐποχὴ μας θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ προτεσταντικὴ Ἀμερικὴ ἀντιλαμβάνεται γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς ὅτι κηρύσσει ἕναν δίκαιο πόλεμο ἐναντίον τῶν τρομοκρατῶν τοῦ Ἰσλάμ. Ὁ Θεὸς –κατὰ τοὺς Ἀμερικανούς– ὅρισε αὐτὸν τὸν δίκαιο πόλεμο τοῦ ἐλεύθερου, δημοκρατικοῦ καὶ πολιτισμένου κόσμου ἐναντίον τῶν βαρβάρων.

Ὁ Καλβίνος ἀντιλαμβάνεται τὴν κρατικὴ ἐξουσία ὡς τὴν ἤδη ἐκκληρωμένη Θεοκρατία. Αὐτὸ πού ἐνδεχομένως ἐπεδίωξε ὁ Καλβίνος δὲν ἦταν ἡ ἐγκαθίδρυση μίας ἐκ-

κλησιαστικῆς θεοκρατικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ ἡ ἐνίσχυση τῆς ὑπάρχουσας πολιτικῆς θεοκρατικῆς ἐξουσίας.

Γ. ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΕΣ ΣΕΚΤΕΣ

1. Ἱστορικές, Οἰκονομικές, Κοινωνικές καὶ Πολιτικές αἰτίες. Σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα τῆς μελέτης μας θὰ προσπαθήσουμε νὰ θέσουμε κάποια ἐρωτήματα γιὰ τὸ κάτω ἀπὸ ποιεὶς πολιτικὸ-οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες δημιουργήθηκαν καὶ ἀναπτύχθηκαν οἱ ἐσχατολογικὲς προτεσταντικὲς σέκτες. Τὸ θέμα σαφὲς εἶναι μεγάλο γιὰ νὰ παρουσιασθεῖ σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἀρκεθοῦμε ἐπὶ τῆς παρουσίας σὲ μιά σειρά ἐρωτημάτων.

Ἐὰν δεχθῶμε ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἐξ' ὀρισμοῦ ἐκείνη ἡ θρησκεία πού ἔθεσε τὸ ζήτημα τῶν ἐσχάτων ὡς τὴν ἀποκατάσταση τοῦ «ἀτελοῦς» κόσμου σ' ἕναν «τέλειο», πού οἱ «δίκαιοι» φτωχοὶ καὶ περιθωριοποιημένοι θὰ ἀπολαμβάναν τὸν παράδεισο καὶ θὰ εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἔχουν σ' αὐτὸν ὅ,τι δὲν εἶχαν στὴν ἐπίγεια ζωὴ πού οἱ «ἀδικοὶ» πλούσιοι καὶ ἄρχοντες τοὺς στερήσαν καὶ στὸ ἐξῆς θὰ βρίσκονται στὴν αἰώνια κόλαση πού τοὺς ἐστειλε ὁ «δίκαιος» Θεός, ἀντιλαμβάνομαστε ὅτι ἐνδεχομένως ὁ Χριστιανισμὸς νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἐξέγερση καὶ θρησκεία τοῦ «δούλου». Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἐνεργὸς συμπόνοια ὅλων τῶν ἀποτυχημένων καὶ ἀδύναμων¹⁷. Ἐὰν καὶ ἐφρόσον δεχθοῦμε τὴ θεωρίαν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀποτελεσε τὴν ἐλπίδα μέσφ τοῦ δόγματος τῶν ἐσχάτων γιὰ τὰ κατώτερα λαϊκὰ καὶ ἀποκλεισμένα στρώματα τῆς κοινωνίας, τότε μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἐσχατολογικὲς ἀντιλήψεις καὶ πρακτικὲς πού κυριάρχησαν μετὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ νομιμοποίηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν Εὐρώπη, διαμόρφωσαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία

17. Φ. Νίτσε, Ὁ ἀντίχριστος, Μία ἀποπειρα κριτικῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, μτφ: Ζ. Σαρίκας, Ἐκδοτικὴ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σ. 10.

16. Ὁπ., σσ. 45-46.

γία παραλλαγών στο εσχατολογικό δόγμα του Χριστιανισμού, όταν αυτός θεωρήθηκε ότι έπαψε να εκφράζει τις αρχές της πενίας των πρώτων αποστολικών και πατερικών χρόνων.

Στο δυτικό Μεσαίωνα, που ο Χριστιανισμός έγινε πλέον κυρίαρχη ιδεολογία και διαχειριστές της εξουσίας αυτής της ιδεολογίας ήταν το Ίερατείο μαζί με τους βασιλείς και αυτοκράτορες, που κατείχαν τον πλούτο και την πολιτική εξουσία, άρχισαν ταυτόχρονα να εμφανίζονται μεμονωμένες περιπτώσεις ή ομάδες με το θεολογικό πρόταγμα του επαναπροσδιορισμού του Χριστιανισμού στην εποχή της αρχέγονης κατάστασής του εκείνης των αποστόλων. Κεντρικό δόγμα των ομάδων αυτών ήταν η αποκατάσταση του κόσμου κατά τη δεύτερα παρουσία, ή γλιόχρονη βασιλεία του Χριστού επί της γης και του Θεού της εὐπλαχνίας για τους κατατρεγμένους, καθώς και του Θεού τιμηρού για τους έχοντες- αδικούς - τὰ ἐπίγεια ἀγαθά.

Την εποχή που εμφανίζεται ο Λούθηρος, δίνοντας τη δική του έρμηνεία στον Χριστιανισμό, στις τάξεις των φτωχών αγροτών και εργατοτεχνιτών, οι οποίοι ήταν οικονομικά εξασθλωμένοι και πολιτικά και κοινωνικά αποκλεισμένοι, γεννᾶται ἡ ἐλπίδα νὰ ἀντιδράσουν ἀμφισβητώντας κάθε εξουσία, σχηματίζοντας οργανωμένα κινήματα που εξεγείρονταν ἐναντίον ὅλων αὐτῶν πού τούς ἐξουσίαζαν. Οἱ προτεσταντικές σέκτες ὑπῆρξαν κομμάτια πού προήλθαν μέσα ἀπὸ τὴν ἀμφισβήτηση τοῦ Λούθηρου ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Λούθηρος ἀποφάσισε νὰ συμβιβαστεῖ με τὴν πολιτική καὶ οἰκονομικὴ ἐξουσία τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων.

Θέτοντας τὰ ἐρωτήματά μας θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ὅτι πολιτικό-οἰκονομικά καὶ κοινωνικά αἷτια ἐμφάνισης τῶν προτεσταντικῶν σεκτῶν ἐνδεχομένως νὰ ἦταν οἱ προγενέστερες μεμονωμένες περιπτώσεις καὶ σέκτες πού ἔδρασαν τὴν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα, καλλιεργώντας ἀντιλήψεις καὶ πρακτικὲς γιὰ ἕναν κοινωνικό ἐσχατολογικό Χριστιανισμό, σὲ ἀμφισβήτηση τοῦ ταυτισμένου Χριστιανισμοῦ με τὶς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐξουσίες πού ἐξυπηρετοῦσε συμφέροντα τοῦ ἱερατείου

καὶ τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἰσχυρῶν τῆς περιόδου, καταπιέζοντας καὶ ἀποκλείοντας τὶς κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις. Οἱ σέκτες φαίνεται ὅτι ἀποτελέσαν τὴν ἐκφραστὴ ἑνὸς περιθωριοποιημένου κοινωνικοῦ κομματιοῦ πού ἐξ' ἀφορμῆς τῆς ἀμφισβήτησης τοῦ Λούθηρου βρῆκε ζῶτικό χῶρο γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ, ἀφοῦ ἀπ' ὅ,τι φαίνεται οἱ ἱστορικὲς συνθήκες καὶ συγκυρίες εἶχαν ὀριμάσει καὶ ἐπέτρεψαν τὴν ἐμφάνιση καὶ δημιουργία αὐτῶν τῶν ριζοσπαστικῶν κινήματων με θρησκευτικὸ ἔνδυμα.

2. Στοιχεῖα Ἱστορίας καὶ Διδασκαλίας

Μέσα στὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημα τοῦ Λούθηρου καὶ τοῦ Ζβίγγλιου ἀναπτύχθηκε ἕνας ἀριθμὸς μικρῶν κινήματων, πού εἶναι γνωστὰ στὴν ἱστορία ὡς πουριτανικά καὶ ἀναβαπτιστικά. Ὀνομάστηκαν ἔτσι ἐξαιτίας τῆς ἀπόρριψης τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ καὶ τῆς συντηρητικῆς ἀμφισβήτησής τους. Δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα ἐνιασιὸ κίνημα, ἀλλὰ γιὰ κινήματα με διάφορα συμπλέγματα θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἐτερογενοῦς προέλευσης. Κάνουμε λόγο γιὰ θρησκευτικὲς ομάδες, οἱ ὁποῖες ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸ κύριο σῶμα τῆς μεταρρύθμισης, υἱοθετώντας τρόπους ζωῆς πού δὲ συμμορφώνονταν με τὶς κοινωνικὲς, οἰκονομικὲς, πολιτικὲς, ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀξίες τῆς ἐποχῆς. Προέβαλλαν τὸ ὄραμα μίας οὐτοπικῆς κοινωνίας, μέσω τῆς κοινωνικῆς ἐξέγερσης ἐναντία στὸ νόμο, ὡς κανονιστικὸ θεσμὸ, θρησκευτικὸ ἢ κοσμικό¹⁸.

Συγκεκριμένα, συναντᾶμε τέσσερα τέτοια κινήματα, ὅπως ἡ ομάδα τοῦ Λούντβιχ Χέτσερ καὶ τοῦ Χάινς Ντένκ, πού ἄρنيόταν τὸ δόγμα τῆς θεότητας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, θεωρώντας τὸ Χριστὸ ὡς ἕνα εὐσεβῆ ἄνθρωπο με ὠραῖο παράδειγμα ζωῆς. Ἄλλη ομάδα εἶχε χιλιαστικὲς καὶ ἐσχατολογικὲς ἀντιλήψεις, με ἐπαναστατικὲς πρακτικὲς, ἡ

18. Γ. Σ. Βλάχος, Ἡ συνειδηση ἐναντία στο νόμο, ἐπαναστατικὲς σέκτες καὶ οὐτοπιστικὲς αἱρέσεις στὸν 16^ο καὶ 17^ο αἰῶνα, Γ' Ἀθήνα, Ἐρασμος, σ. 9.

όποια πίστευε ότι το Ξίφος του Κυρίου θα εξαφάνιζε τους άσεβεις (όσους δηλαδή δεν ήταν αναβαπτιστικῶν φρονιμάτων) και οι έκλεκτοι θα ζούσαν σ' έναν ένδοξο επίγειο παράδεισο, ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν νόμων και μ' ἕνα θαυμασιό ζευγίλισμα ὑλικῶν ἀγαθῶν. Ἄλλες πάλι ὁμάδες δίδασκαν και ἀσκούσαν τὴν κοινοκτημοσύνη και μία ἄλλη τάση, ἡ ἀναβαπτιστικὴ ὁμολογία τῆς Σαλίτχαϊμ του 1527, εἶχε τρεῖς βασικὲς ἀρχές: τὸ βάπτισμα τῶν πιστῶν, τὸν ἀποχωρισμὸ τους ἀπὸ τὸν κόσμον και τὴν ἀπαγόρευση τῆς ὀρκωμοσίας¹⁹.

Οἱ ἀναβαπτιστὲς προῆλθαν κυρίως ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ζβίγγλιου, τοῦ ὁποῖου ἡ θεωρία εἶχε ἀρκετὰ ἀντισυστημικά στοιχεία. Συγκεκριμένα, προῆλθαν ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν ἐνθουσιαστῶν. Τὸ 1520, στὴν πόλη Τσβίκάου τῆς Ἀνατολικῆς Σαξωνίας, ἰδρύεται ἡ πρώτη ἀνεξάρτητη ἐκκλησία τῶν ἀναβαπτιστῶν ὑπὸ τοὺς Νικολας Στόρτς, Μάρκ Στάμπνερ και Θωμᾶς Μίνστερ. Κύριες θεωρίες τοὺς ἦταν ἡ κοινοκτημοσύνη, ἡ δριμεία ἐπίθεση στὴν πολιτικὴ ἐξουσία και οἱ χιλιαστικὲς ἐγκατολογικὲς ἀντιλήψεις περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου. Τὸ κίνημα αὐτὸ ἐξέφραζε κυρίως τὰ κατώτερα λαϊκά στρώματα. Ὁ Στόρτς ἠγήθηκε μίας ἐξέγερσης, πού σὲ λιγότερο ἀπὸ ἕνα χρόνο κατεστάλη. Ἐναντιώθηκε στὸ Λούθηρον, κατηγορώντας τὸν ὡς προδότη τῆς μεταρρύθμισης και σύμμαχο τῶν κυρίαρχων στρωμάτων. Ὁ χιλιασμός, ἡ ἰδέα τῆς κοινοκτημοσύνης και ἡ ἐχθρότητα ἀπέναντι στὸ κράτος και τὰ κυρίαρχα στρώματα βρῆκαν ἐνθουσιώδη ἀπῆχηση στοὺς ἀγρότες, τοὺς χειροτέχνες και τοὺς ἐργάτες ὀρυχείων²⁰.

Παράλληλα μὲ τὸ ἀναβαπτιστικὸ κίνημα τοῦ Τσβίκάου, οἱ ἀναβαπτιστὲς ἐμφανίζονται τὸ 1523 στὴ Ζυρίχη τῆς Ἑλβετίας, μὲ κυριότερους ἠγέτες τοὺς Κόνραντ Γκρέβελ, Φέλιξ Μαντς, Γουλιέλμο Ρόμπλιν, Λούντβιχ Χέτσερ

και τὸν ἀποκαλούμενο γιὰ τὴν κηρυκτικὴ δεινότητά του δευτερο Παῦλο, Γκέορκ Μπλάουροκ. Ἐπειδὴ δὲν ἤθελε νὰ δυσσερπτεῖ τὸ κίνημα τῶν Ἀναβαπτιστῶν, ὁ Ζβίγγλιος ἐπιχείρησε νὰ ἔλθει σὲ διάλογο μαζί τους και μὲ τὸ Μεγάλο Συμβούλιο τῆς πόλης. Οἱ προσπάθειές του νὰ κατευνάσει τὴν ἐπαναστατικὴ διάθεση τῶν Ἀναβαπτιστῶν, ἀπέβησαν ἀκαρπες. Τότε, ἀπειλήθηκαν ἀπὸ τὸ Μεγάλο Συμβούλιο τῆς πόλης μὲ διώξεις και θανατικὴ ποινὴ. Ὁ Ζβίγγλιος διατήρησε οὐδέτερη θέση στὸ συγκεκριμένο ζήτημα. Οἱ ἀναβαπτιστὲς ἐκτοπίστηκαν μαζί και ἀπὸ τὴ Ζυρίχη και κατέφυγαν σὲ γειτονικά χωριά και σὲ διάφορα ἀστικά κέντρα τῆς Ἑλβετίας. Στὸ χωριὸ Τσόλικον, γειτονικὸ τῆς Ζυρίχης, ἰδρύθηκε ἡ πρώτη ἀναβαπτιστικὴ ἐκκλησία τῆς Ἑλβετίας. Οἱ ἀπελάσεις τῶν ἀναβαπτιστῶν ἀπὸ τῆς Γερμανίας και τὴν Ἑλβετία εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εὐρύτερη διάδοση τοῦ κινήματος τοὺς²¹.

Στὴ Γερμανία ἔχουμε τὴν πρώτη διάσπαση ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Λούθηρου και εἶναι αὐτὴ τῶν πουριτανῶν τοῦ Ἀντρέα Κάρλστατ. Ὁ Κάρλστατ ἀσκούσε κριτικὴ στοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους τῆς ἐκκλησίας και ὑποστήριξε τὴν ἐσωτερικὴ ἐκκλησία, πού βρισκόταν μέσα στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπιδίωξη τοῦ κινήματος τοῦ ἦταν νὰ κυβερνηθεῖ ὁ κόσμος ἀπὸ κυβερνήτες ἀγίους, πού θὰ ἦταν πλήρεις πνεύματος²². Ὁ Κάρλστατ ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὴ Βυττεμβέργη μετὰ τὴ Σύνοδο τοῦ Βόρμς και κατέφυγε μαζί μὲ τοὺς ἄλλους ἀναβαπτιστὲς στὰ περιγῶρα τῆς Βυττεμβέργης. Ὁ Λούθηρος, ἀσκώντας του κριτικὴ, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐκπαιδευτικὴ κατάρτιση τῶν ποιμένων εἶναι ἕνα πολὺ σημαντικὸ ζήτημα, διότι ἂν ἐπικρατοῦσε τὸ σχεδίο τοῦ Κάρλστατ γιὰ μίαν ἐκκλησία και πολιτεία χωρὶς ἐξουσία, τὸ ἀποτέλεσμα ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἦταν νὰ ξέρει ὁ ἀγρότης ὅσα κι ὁ πνευματικὸς ποιμένας, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ

21. Γ. Ἀ. Χατζήηρατωνίου, Ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, [1995], Λόγος, σσ.126-127.

22. R. H. Bainion, Ἐδὼ Στέκομαι, ἡ ζωὴ τοῦ Μαρτίνου Λούθηρου, [Πειραιᾶς 2]1986], Ἐλευθερὲς Ἐκδόσεις, σ. 239.

19. Γ. Ἀ. Χατζήηρατωνίου, Ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, [1995], Λόγος, σ. 126.

20. Γ. Σ. Βλάχος, Ἡ συνειδήση ἐναντίαν στὸ νόμο, ἐπαναστατικὲς σέκτες και οὐτοπιστικὲς αἱρέσεις στὸν 16^ο και 17^ο αἰῶνα, [Ἀθῆνα], Ἐρασμος, σ. 14.

ἀντίθετο. Ως πρὸς τὴν ἀπλότητα τοῦ ντυσίματος καὶ τὴν προσφώνηση «ἀδελφέ» μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἐκκλησίας, αὐτὰ τὰ ἐνέκρινε, ἐφόσον δὲν γίνονταν προσποιήτᾳ, διότι ντας τὴν ἐρμηνεία ὅτι ὁ Κάρλστατ ἐπέδιωσε μία νεοκαλογερική προσοπτική τῆς ἐκκλησίας μὲ θεαματικές ἀπαρνήσεις, ὥστε νὰ κερδηθεῖ ἡ εὐνοια τῶν οὐρανῶν²³.

Τὸ 1523, ὁ Θωμάς Μίνστερ πέτυχε νὰ ἐκλεγῆι ποιμένας στὸ Ἄλστατ τῆς Σαξωνίας. Πολὺ σύντομα, μόλις ἕνα χρόνον ὀργότερα, εἶχε πετύχει νὰ δημιουργήσῃ ἐπαναστατικό κλίμα, μὲ ἐμπρησμούς ἐκκλησιῶν, ἐπικεντρώνοντας τὴν προσπάθειά του ἐναντίον τοῦ κράτους, τῶν καθολικῶν καὶ τῶν μεταρρυθμιστῶν, μὲ τὸ σύνθημα «ἐξοντώστε τοὺς ἄθεους». Ὁ Μίνστερ ἀναφέρει πῶς ὁ Χριστὸς εἶπε πῶς δὲν ἦρθε γιὰ νὰ φέρῃ εἰρήνη ἀλλὰ μάχαιρα καὶ στὸ βιβλίο τοῦ Δευτερονομίου γράφεται: «σεῖς εἶστε λαὸς ἄγιος, μὴ λυπηθεῖτε τοὺς εἰδωλόλατρους, συντρίψτε τοὺς βαιμούς τους, κομματιάστε τὶς εἰκόνες τους καὶ ρίξτε τὲς στῆ φωτιά. Τὸ ξίφος σας δόθηκε γιὰ νὰ ἐξαφανίσετε τὸν ἄθεο. Ἄν ἀρνηθεῖτε, θὰ σᾶς ἀφαιρεθεῖ». Ἐκεῖνοι ποὺ ἐναντιώνονται πρὸς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸν λαόν, ὡς ὁ Ἡλίας χτύπησε τοὺς ἱερεῖς τοῦ Βάαλ. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς καλογέροντες κοροϊδεύουν τὸ Εὐαγγέλιο, πρέπει νὰ θανατωθοῦν. Ὁ ἄθεος δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ζεῖ²⁴.

Ὁ Μίνστερ συνδέθηκε μὲ τὸ κίνημα τῶν χωρικῶν, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικές κινήσεις τῶν Ἀναβαπτιστῶν, ἀλλὰ εἶχε ἔντονη θρησκευτική χροιά καὶ τὰ αἰτήματά του ἔμοιαζαν μὲ ἐκεῖνα τοῦ Λουθήρου. Ἄπ' ὅτι φαίνεται ὁμως, δὲν εἶχαν καμία διάθεση νὰ στραφοῦν ἐναντίον τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Μίνστερ πέτυχε νὰ τοὺς πείσει ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξεγερθοῦν, μὲ ἀποτελεσματὶ ἡ ἐπανάσταση τῶν χωρικῶν καὶ τοῦ Μίνστερ νὰ καταλήξῃ σὲ ὄλεθρο.

Μετὰ τὸν ἀποκεφαλισμὸ τοῦ Μίνστερ καὶ τὴ σφαγὴ χιλιάδων ἀγροτῶν καὶ ἀναβαπτιστῶν, οἱ διώξεις τῶν ἀνα-

23. Ὁ.π., σ. 241.

24. Ὁ.π., σ. 245.

βαπτιστῶν ἀπὸ τοῦ ἡγεμόνες ἐντάθηκαν καὶ θεοπίστηκαν νομοθετικὰ διατάγματα ἐναντίον τους, ποὺ ὀδήγησαν στὸ διασκορπισμὸ τους σὲ ὅλη τὴν εὐρωπαϊκὴ ἥπειρο. Αὐτὸ φαίνεται ὅτι ὠφέλησε καὶ πάλι τὸ ἀναβαπτιστικὸ κίνημα, τὸ ὁποῖο κατάφερε νὰ διαδώσῃ τὶς ιδέες τοῦ παντοῦ. Τὸ 1533 ἔχουμε μία ἐκ νέου ἀναζωπύρωση τοῦ κινήματος στὴν πόλη τοῦ Μίνστερ τῆς Βεσφαλίας, μὲ ἡγέτες τοὺς Ρόθμιαν καὶ Ἰωάννη τῆς Λείδεν. Ὁ Λείδεν κατάφερε νὰ συσπειρώσῃ τοὺς ἀναβαπτιστῆς τῆς πόλης καὶ νὰ καταλάβῃ τὴν ἐξουσία. Ὅσοι δὲν δέχθηκαν τὴ νέα διακυβέρνηση ἀπελάθηκαν. Ὁ Λείδεν αὐτοανακηρύχθηκε βασιλεία τῆς Νέας Σιών, ἐφάρμοσε τὴν κοινοκτημοσύνη καὶ τὴν πολυγαμία καὶ ἐπέβαλε τοὺς θρησκευτικούς νόμους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Τὸ 1535, μετὰ ἀπὸ δύο χρόνια διακυβέρνησής του, ἡ πόλη πολιορκήθηκε ἀπὸ στρατιωτικὲς δυνάμεις καθολικῶν καὶ προτεστάντων καὶ κατεστᾶλη τὸ κίνημά του.

Τὸ κίνημα τῶν ἀναβαπτιστῶν δὲν διήρκησε πᾶντο ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια. Κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ κινήματος ἦταν ἐνδεχομένως μία ἀντισυστημικὴ συντηρητικὴ ἀμφισβήτηση τῆς θρησκευτικῆς ἐξουσίας τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς μεταρρυθμισμένης ἐκκλησίας ποὺ θεωροῦσε ὅτι συμβίβασθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ κρατικὴ ἐξουσία τῆς ἐποχῆς, τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ κράτους καθῶς καὶ τῶν κυρίαρχων τάξεων. Τὸ κίνημα τῶν Ἀναβαπτιστῶν φαίνεται νὰ ἐξέφρασε τὰ κατώτερα λαϊκὰ στρώματα ἀλλὰ καὶ νὰ ἐκφράστηκε μὲσα ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες τῶν ἀγροτῶν, τῶν χειροτεχνῶν καὶ τῶν ἐργατῶν τῶν ὀρυχείων, δηλαδὴ ὅλων ἐκείνων τῶν οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν τάξεων ποὺ καταπιέζονταν ἀπὸ τὶς κυρίαρχες τάξεις τῶν κληρικῶν καὶ ἡγεμόνων ποὺ εἶχαν συγκεντρώσει τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους. Οἱ Ἀναβαπτιστῆς πορτανοὶ θεωροῦσαν ὅτι τὸ γεγονός τῆς ἐκχύσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (πνευματοληψία) ἦταν ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν ἀληθινὴ ἐκκλησία Του. Ἡ ἐκχύση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος θεωρεῖτο ἡ βάση σχηματισμοῦ τῆς ἐκκλησίας. Αὐτὸ ὀδήγησε τὰ Ἀναβαπτιστικὰ κινήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ μετέπειτα ἀπὸ

αυτά, σ' ένα σύστημα προτεσταντικής θεοκρατίας που στηρίζεται όχι στο αίμα και στο έδαφος, όπως συμβαίνει στον ιουδαϊσμό, ούτε στις μυστηριακές πράξεις των παραδοσιακών εκκλησιών, αλλά στην εσωτερική εμπειρία της πνευματοληψίας. Οί αναγεννημένοι αναγνωρίζονται με ταξύ τους και ενώνονται σε μία διαθήκη των εκλεκτών, με άποστολή να εγκαθιδρυσουν τη βασιλεία του Θεού²⁵. Ο Θωμάς Μίνστερ θεωρεί επίσης ότι διακριτικά γνωρίσματα των εκλεκτών είναι η θυσία, τα παθήματα και ο σταυρός.

Η βασικότερη άρχη των Αναβαπτιστών ήταν η επάνοδος σ' έναν πρωτόγονο Χριστιανισμό που θα εναντιωνόταν στους όρκους, στη χρήση των όπλων, είτε σε περίοδο πολέμου είτε για την προάσπιση πολιτικής κυβέρνησης, στις ιδιωτικές περιουσίες, στα πολυτελή ένδυματα, στις κοσμικές διασκέδασεις και στη μέθη. Τις κοινότητές τους χαρακτήριζε ο πασιφισμός, ο φιλειρηνισμός, η απλότητα και η πραότητα. Γι' αυτούς η εκκλησία έπρεπε να αποτελεῖται μονάχα από όσους είναι πνευματικά αναγεννημένοι και δηλώνουν τυφλή υπακοή και πειθαρχία. Η εκδοχή της εκκλησίας των πιστών-εκλεκτών διακρινόταν από την πνευματική εμπειρία και την ήθικη επίτευξη. Η άναγέννηση επισφραγιζόταν συμβολικά με το βάπτισμα σε ώριμη ηλικία. Κάθε μέλος της εκκλησίας ήταν ταυτόχρονα ιερέας, πνευματικός ποιμένας και ιεραπόστολος. Η πολιτεία και η εκκλησία έπρεπε για τους Αναβαπτιστές να είναι πλήρως διαχωρισμένα, διότι η κοσμική έξουσία θεωρείτο τὸ ἀπόλυτο κακό, καθώς αναγνώριζε ως μέλη της όλους τους κατοίκους χωρίς διάκριση, ενώ η εκκλησία αποτελεῖτο μόνο από τους αναγεννημένους συνειδητούς πιστούς. Οί αναβαπτιστές φαίνεται ότι επιθυμοῦσαν την εγκαθίδρυση μίας θεοκρατικής έξουσίας, με σκοπό ὅλος ὁ κόσμος νὰ γίνει ἕνα τεράστιο μοναστήρι.

Οί Αναβαπτιστές δημιουργήθηκαν ὡς ἀντίδραση στὸν πολιτικό συμβιβασμό του Ζβίγγλιου και του Λούθηρου. Ἐνώ και οί δύο ἄρχικά είχαν ἐκφράσει ἀντιυστερημικές

ιδέες ἐνάντια στο κράτος, στὴν πορεία Ὁ Λούθηρος και ὁ Ζβίγγλιος ἀναθεώρησαν αὐτές τις ἀντιλήψεις, θεωρώντας ὅτι τὸ κίνημα τῆς μεταρρύθμισης θὰ ἔπρεπε νὰ συμμαχησει με τὴν πολιτική κρατική έξουσία, ὥστε νὰ επικρατήσει και νὰ μπορεῖ νὰ ἀσκήσει πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό ἔλεγχο. Ἐτσι, Λούθηρος και Ζβίγγλιος, μετὰ τις ἐξεγέρσεις τῶν Αναβαπτιστῶν τόνισαν με μεγαλύτερη ἔμφαση τὴ Θεία κλήση του πολιτικού ἄρχοντα και του κράτους και ἀντιτάχθηκαν ὀριστικά σὲ κάθε μορφή ριζοσπαστικού κινήματος.

Αὐτοῦ του εἶδους τὰ κινήματα που ἐμφανίστηκαν παράλληλα με τὴν προτεσταντική μεταρρύθμιση, ὅσο και αὐτά που ἀκολούθησαν τὸς ἐπόμενους αἰῶνες παρουσιάζουν κάποια κοινὰ χαρακτηριστικά, με βασικότερο τὴν ἰδιαιτέρη σημασία που προσδίδουν στὴν ἐσχατολογία. Ἡ προσμονὴ για τὰ ἐσχάτα, ὥστε νὰ ἐκπληρωθεῖ τὸ σχέδιο του Θεοῦ για τὰ μελλούμενα, τὸ τέλος του κόσμου και τὴν παγκόσμια ἀποκατάσταση, με τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀνοθεν κυβερνήσεως Του, εἶναι τὸ βασικό δόγμα τῶν λεγόμενων ἐσχατολογικῶν και χιλιαστικῶν προτεσταντικῶν σεκτῶν. Τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά που ἐμφανίζουν αὐτές οί ἐκκλησίες εἶναι ἡ ἐκχυσή του Ἁγίου Πνεύματος ὡς ἐπισφράγιση τῆς μοναδικῆς ἀληθινῆς ἐκκλησίας του Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς και ταυτόχρονα ἡ ἐπιλογή τῶν εκλεκτῶν ἀπὸ τὸν θεαματικό τρόπο που ἐπισκέπτεται τὸ Ἁγιο Πνεῦμα τὸν πιστό, χρίζοντας τὸν μέλος τῆς εκκλησίας τῶν πιστῶν, με συγκεκριμένη θεία ἀποστολή νὰ ετοιμαστοῦν ἀλλὰ και νὰ ετοιμάσουν τὸ δρόμο για τὰ ἐσχάτα. Ἐκλεκτός δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ ὀποιοσδήποτε, ἀλλὰ μόνον αὐτὸς που ἔχει ἐπιλεχθεῖ κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ Θεό. Ἐπίσης οί εκκλησίες αὐτές διακρίνονται για τὴν πειθαρχία και τὴν ὑπακοή τῶν μελῶν τους στὴν ὀργάνωση ἢ τὸ χαρακτηριστικό ἡγέτη που τους καθοδηγεῖ. Τὰ μέλη τους προέρχονται συνήθως ἀπὸ κατώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα τὰ ὅποια ἀνακαλύπτουν στὴν ἐσχατολογική πίστη στῆριγμα και ἐλπίδα σὲ μία καλύτερη ζωὴ προσμένοντας μία νέα ἐποχὴ και μία νέα ζωὴ στὴν ὅποια

25. Ὁπ., σ. 243.

θά είναι αυτοί ή επίγεια έξουσία απολαμβάνοντας όλα εκείνα τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς πού στεροῦνται καὶ ἐκείνοι πού τοὺς τὰ στεροῦν θὰ καταστραφοῦν καὶ θὰ ἀμειψθοῦν μὲ τὴν αἰώνια τιμωρία τοῦ θανάτου καὶ τῆς κολάσεως ἀπὸ τὸ δίκαιο καὶ τιμωρὸ Θεό²⁶. Κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς δυνάμεις ἀναπτύσσουν ἐσχολογικὲς ἀντιλήψεις καὶ πρακτικὲς ἢ ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ αὐτὲς ἐπιχειρώντας νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐξουσία καθὼς καὶ τὶς ὑπάρχουσες κοινωνικὲς δομὲς καὶ λειτουργίες.

Κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἐμφανίσθηκαν ἀντισυστηματικὲς ἐκκλησίες καὶ ὁμάδες ὀρισμένες μέσα ἀπὸ τὸ κίνημα τῶν Ἀναβαπτιστῶν πού ἀναπτύχθηκαν κυρίως στὶς Η.Π.Α. Τὸ 1536 μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματος τῶν Ἀναβαπτιστῶν ὅσοι πιστοὶ ἀπέμειναν συγκεντρώθηκαν γύρω ἀπὸ τὸν Μέννον Σίμονς στὴν Ἑυρωπαϊκὴ ἥπειρο, δημιουργώντας τὴν Μεννονιτικὴ ἐκκλησία πού μέλη τῆς στὶς ἀρχὲς τοῦ 17^{ου} αἰῶνα μετανάστευσαν στὸ Νέο Κόσμο ἀναπτύσσοντας ἰσχυρὲς κοινότητες. Τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1690 ἕως τὸ 1698 μέσα στὸς κόλπους τῶν Μεννονιτῶν δημιουργεῖται μία νέα ὁμάδα ἐκείνη τῶν Ἄμμις μὲ ἰδρυτὴ τὸν Ἄμμον. Τὸ 1643 ὁ Τζ. Φοξ ἰδρύει τὴν Κοινωνία τῶν Φίλων ἢ μὲ τὴν ὀνομασία πού εἶναι γνωστὰ τὰ μέλη τοὺς ὡς Κουάκεροι²⁷. Τὸ 1730 στὸ Πλύμμουθ τῆς Ἀγγλίας ὁ Ντάριμπτ ἰδρύει τοὺς Χριστιανούς Ἀδελφούς ἢ Πλυμμούθιους Ἀδελφούς. Τὸ 1830 ὁ Τζ. Σμιθ ἰδρύει τὴν Ἐκκλησία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῶν Ἁγίων τῶν Τελευταίων Ἡμερῶν ἢ ὅπως εἶναι γνωστοὶ ὡς Μορμόνοι²⁸. Τὸ 1831 στὶς Η.Π.Α. ὁ

26. J. Beaman, *Pentecostal Pacifism, the origin, development, and rejection of pacifist belief among the Pentecostals*, Hillsboro, Kansas 1989, C.M.B.S., σ. VII.

27. Κουάκεροι, σημαίνει αὐτοὶ πού φρέμουν ἐνώπιον τῆς σιωπῆς τοῦ Θεοῦ. Ἡ λέξη Quaker μεταφρασζόμενη στὰ ἑλληνικὰ σημαίνει τρέμουλο.

28. Οἱ Μορμόνοι ὀνομάζονται ἔτσι ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Ἀγγέλου Μορόνι Μόρμον πού ἐγράψε τὸ βιβλίο τοῦ Λαοῦ τῶν Νεφιτῶν καὶ Λαμανιτῶν, ὅπου ὁ γιὸς τοῦ πού ἀνυμώθηκε σὲ ἄγγελο καὶ συμπλήρωσε τὸ βιβλίο παρουσιάστηκε ἐνώπιον τοῦ Προφήτη τοῦς Τζ. Σμιθ, ἀποκαλύπτοντας τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς ἐκκλησίας τοῦς. Τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῶν Ἁγίων τῶν Τελευταίων Ἡμερῶν δὲν ἀποδέχον-

Μίλλερ δημιουργεῖ τοὺς Ἀνθβεντιστές²⁹ ἢ Σαββατιστές καὶ τὸ 1846 ἡ Ε.Χουαίτ ἀποσχίστηκε καὶ ἴδρυσε τοὺς Ἀνθβεντιστὲς τῆς 7^{ης} ἡμέρας ἰσχυρὸ σώμα μέχρι καὶ σήμερα. Τὸ 1870 ὁ Τσ. Ρῶσσελ μέλος τῶν Ἀνθβεντιστῶν καὶ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ἀντισυστηματικὲς διδασκαλίαις τοῦς, δημιουργεῖ ἕναν μικρὸ κύκλο μελέτης τῆς Ἁγίας Γραφῆς δίνοντας τοῦ τὴν ὀνομασία Σπουδαστῆς τῆς Γραφῆς. Οἱ Σπουδαστῆς τῆς Γραφῆς σημείωσαν ραγδαία ἀριθμητικὴ αὐξησὴ κατὰ τὸν 20^ο αἰῶνα καὶ ἀλλάξαν καὶ τὴν ὀνομασία τοὺς σὲ Χριστιανούς Μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβά. Στὴν ἀνατολὴ τοῦ 20^{ου} αἰῶνα καὶ συγκεκριμένα τὸ 190 δημιουργεῖται μέσα ἀπὸ τοὺς κόλπους τῶν παραδοσιακῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν τὸ κίνημα τῶν Πεντηκοστιανῶν τὸ ὁποῖο παίρνει σημαντικὲς διαστάσεις κλονίζοντας τὶς δομὲς τῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν καθὼς ἀποτέλεσε πόλο μαζικῆς ἑλξῆς τῶν κατώτερων κοινωνικῶν καὶ οικονομικῶν τάξεων, ἀναδεικνύοντας ἀνορθολογικὰ στοιχεῖα τῆς πίστεως μὲ βρασικούς ἄξονες, τὴν πνευματοληψία μὲ θεαματικὸ τρόπο, τὸν πασιφισμό καὶ τὴν ἐσχολογία. Τὰ μέλη τῶν Πεντηκοστιανῶν ἐκκλησιῶν συνεχίζουν νὰ αὐξάνονται σὲ σημεῖο νὰ ἀριθμοῦν 500.000.000 πιστοὺς σ' ὅλο τὸν κόσμο ξεπερνώντας ἀριθμητικὰ ἀκόμη καὶ τὰ παραδοσιακὰ προτεσταντικὰ σώματα³⁰.

ταὶ ἐπίσημα αὐτὸν τὸν ὄρο καὶ τὸν θεωροῦν προσβλητικό. Ἡ συγκεκριμένη ἐκκλησία ἐνῶ ξεκίνησε ἔχοντας πολλὰ ἀντισυστηματικὰ στοιχεῖα στὴν διασκαλία τῆς, στὴν πορεία τὰ ἀπέριψε, διατηρώντας ὁμως τὴν ἐπιθυμία γιὰ ἕναν κόσμο μὲ θεοκρατικὸ καθεστῶς. Στὴν Ἀμερικανικὴ Πολιτεία τῆς Γιούτα, τὴν ὁποία ἴδρυσαν Μορμόνοι, τὸ 80% τοῦ πληθυσμοῦ ἀνήκει στὴν ἐκκλησία καθὼς καὶ ὁ κυβερνήτης, οἱ ὑπουργοὶ καὶ οἱ δημοτικὲς ἀρχές, ἐφαρμόζοντας ὡς νόμους τῆς πολιτείας ὀρισμένους νόμους τῆς ἐκκλησίας.

29. Οἱ Ἀνθβεντιστῆς πῆραν τὴν ὀνομασία τοὺς ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη Adventus πού σημαίνει ἔλευση. Ἡ δεύτερη ἔλευση τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, εἶναι ἡ κεντρικὴ διδασκαλία τῆς συγκεκριμένης ἐκκλησίας.

30. Τὸ κίνημα τῶν Πεντηκοστιανῶν ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Τόπηκα τοῦ Κάνσας καὶ τὴν ὁδὸ Ἀσοῦζα στὸ Λος Ἀντζελες τῆς Πολιτείας τῆς Καλιφόρνια, μὲ τὴ λεγόμενη μεγάλη ἐκχυσή τοῦ Ἁγ. Πνεύματος. Οἱ Πεντηκοστιανοὶ δὲν ἀποτελοῦν ἕνα ἐνιαῖο δόγμα καὶ μία ἐνιαία ἐκκλησία, ἀλλὰ τρία δόγμα-

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Καταλήγοντας, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε και να ισχυριστούμε ότι ο Λούθηρος επιθυμούσε ένδεχομένως μία Θεοκρατία, ή όποια θα πραγματοποιείταν μέσω της προσωπικής αναγέννησης και αναμόρφωσης του κάθε ανθρώπου άτομικά, καταλαμβάνοντας θέσεις κύρους κι επιρροής εντός της κρατικής εξουσίας, με σκοπό την πλήρη αναμόρφωση και αναγέννηση της κοινωνίας. Ο Καλβίνος από την πλευρά του θεωρούσε ότι ήδη ή Θεοκρατία υφίσταται, από τη στιγμή που όλες οι μορφές εξουσίας, όλοι οι πολιτικοί όργανες, δικαιοί-δικοί, έχουν όριστεϊ κατευθείαν από τὸ Θεό. Οί αναβαπτιστές, τέλος, πίστευαν ότι μέσω του φιλειργηνισμοῦ-«πασιφισμοῦ»³¹ ἢ τὼν ἐπαναστατικῶν πρακτικῶν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνατρέψουν τὸ κυρίαρχο κοσμικό σύστημα τοῦ Σατανᾶ, ἐγκαθιδρύοντας τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Καλβίνος ἐπιχείρησαν τὴν ἱεροποίηση τοῦ κράτους καὶ τῆς πολιτικῆς εξουσίας σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀμφισβήτηση τῶν Ἀνοβαπτιστῶν ποὺ ἐπεδίωξαν μὲσω ἐπαναστατικῶν πρακτικῶν τὴν ἀποϊεροποίηση τοῦ κοσμικοῦ κράτους καὶ τῆς εξουσίας³².

τα (Παραδοσιακούς Πεντηκοστιανούς, χαρισματικούς και μονοθεϊστές) και ἐκατομμύρια τοπικές αὐτόνομες ἐκκλησίες.

31. Χρησιμοποιούμε τὸν ὄρο «πασιφισμός», ποὺ σημαίνει φιλειργηνισμός, γιατί τὰ συγκεκριμένα κινήματα καθιερώθηκαν στὸ νὰ ἑτεροπροσδιορίζονται ἀπὸ τὴ διεθνή ἐπιστημονική κοινότητα μὲ αὐτὸ τὸν ὄρο.

32. Ἄ. Παπαρίζος, Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας ΙΙ, (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Ἀθήνα 2006.

Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία

Κείμενα

1. Ἡ Ἁγία Γραφή (Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη), μετάφραση ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα, Ἀθήνα [1997], Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία (Σ.Σ. πρόκειται γιὰ τὴν Ἁγία Γραφή ποὺ δεχονται οἱ Προτεστάντες, με 66 βιβλία).
2. Μ. Λούθηρος, Για τὴν ἐγκόσμια ἐξουσία καὶ μέχρι ποῦ ἔκτείνεται ἡ ὑπακοή μας σ' αὐτήν, μτφ.-σῆμ.: Γ. Γρηγορίου, εἰσαγ.: Κ. Ψυχοπαίδης, [Ἀθήνα 2004], Πόλις.
3. Γ. Ἄ. Χατζηραντινίου, Ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, σ.λ. [1995], Λόγος.
4. Β. Στ. Καραγεώργος, Ἀναγέννηση καὶ Μεταρρύθμιση (περιλήψεις παν/κῶν παραδόσεων), Ἀθήνα 1993.
5. Ἰ. Καλβίνου, Θεσμοὶ Χριστιανικῆς Πίστεως, τ.Δ., Ἀθήνα 1995, Γ.Σ.Ε.Ε.
6. Γ. Ἄ. Χατζηραντινίου, Ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, σ.λ. [1995], Λόγος.
7. Γ. Σ. Βλάχος, Ἡ συνειδητὴ ἐνάντια στὸ νόμο, ἐπαναστατικές σέκτες καὶ οὐτοπιστικές αἱρέσεις στὸν 16^ο καὶ 17^ο αἰῶνα, [Ἀθήνα], s.a., Ἐρασμος.
8. R. H. Bainton, Ἐδῶ Στέκομαι, ἡ ζωὴ τοῦ Μαρτίνου Λούθηρου, [Πειραιᾶς 2]1986], Ἐλεύθερες Ἐκδόσεις.
9. J. Beaman, Pentecostal Pacifism, the origin, development, and rejection of pacific belief among the Pentecostals, Hillsboro, Kansas 1989, C.M.B.S.
10. Ἄ. Παπαρίζος, Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας ΙΙ, (πᾶν/κὲς παραδόσεις), Ἀθήνα 2006.
11. Β. Ἰ. Φειδᾶ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β', ἀπὸ τὴν ἐικονομαχία μέχρι τὴ Μεταρρύθμιση, Ἀθήνα 1994.
12. Φ. Νίτσε, Ὁ ἀντίχριστος, Μιὰ ἀπόπειρα κριτικῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, μτφ: Ζ. Σαρίκας, Θεσσαλονικὴ σ.μ., Ἐκδοτικὴ Θεσσαλονικῆς.

